

על מה חלמנו וביחד היינו

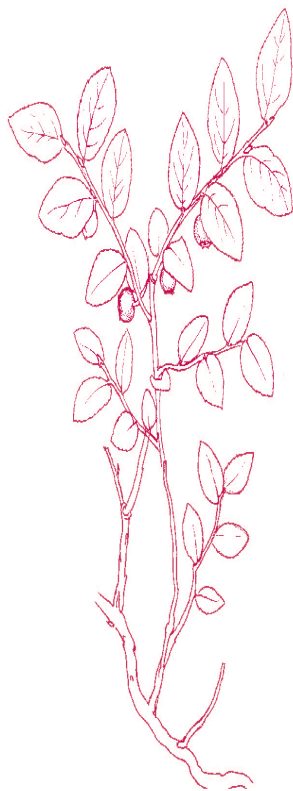
שער שני מי אנחנו

הסיפור שלנו הוא סיפורו של דור המדינה, שגדל, התחנך והתגבש אחרי הקמתה של מדינת ישראל. שני דורות קדמו לנו בתולדות הציונות: דור המייסדים, שמנהיגו היה דוד בן-גוריון, ודור הבנים, הוא גם דור הפלמ"ח, שמנהיגיו היו משה דיין ויגאל אלון. גם יצחק רבין ואריאל שרון שייכים לדור הזה. אנחנו הדור השלישי.

נולדנו במחצית השנייה של שנות השלושים ובמחצית הראשונה של שנות הארבעים של המאה העשרים. היום אנחנו בני 60-70. החוויות המעצבות של ילדותנו ושל נעורינו הן מלחמת-העולם השנייה, השואה, הבריחה, ההעפלה, המאבק בשלטון המנדט הבריטי, מלחמת העצמאות, הקמתה של מדינת ישראל, העלייה הגדולה ארצה, בנייתה של המדינה, לוחמת טרור ערבית נגד מדינת ישראל בשנות החמישים, פעולות גמול של צה"ל אז ומבצע קדש. אחרי מבצע קדש, שהתחולל בסוף 1956, טענו מנהיגי המדינה, שתם עידן המלחמות בארץ-ישראל, ומתחיל עידן השלום. התייחסנו ברצינות לאמירות הללו שלמעשה לא היה בהן ממש, ולא ראינו עוד בהתגייסות למערכת הביטחון צו עליון - כפי שראו בכך אנשי דור הפלמ"ח. פנינו לתחומי עיסוק אחרים וביניהם: מדע, כלכלה, ספורט ואמנות.

לבד מן החוויות הלאומיות, היו לכל אחד מאתנו חוויות אישיות למכביר. על כולן נספר - מבלי לייפות, ומבלי לכחד דבר, שהרי אנחנו תולדה של החוויות הללו, ובלעדיהן אי-אפשר לדעת מי אנחנו. בעוד שסיפור הדסים הוא סיפור על נס, הסיפור של תלמידי הדסים לעתים קשה עד מאוד. מקצת מהורינו נרצחו בשואה, מקצתם נפלו במלחמת העצמאות, והנותרים בנו את מדינת ישראל, ומסרו לנו את הדגל בערוב יומם. בשער הזה נספר על בני דור המדינה כילדים וכנערים, שהתכנסו בהדסים מכל רחבי תבל, ויצאו מהדסים לדרכם בחיים עם מטעני אנרגיות, שלא ניתן היה, כמדומה, לשאוב כמותן בשום מקום אחר.

פרק שלישי: ילדי השואה

א. הבלתי-אפשרי לכאורה

על-מנת לקיים דיאלוג של אמת בין תלמידי הדסים, ולהניעם לחיי יצירה, קבעו ירמיהו ורחל שפירא, כי שלישי מהתלמידים יהיו ניצולי שואה, שלישי ילדי משפחות מצוקה, ושלישי "ילדי שמנת", שגדלו ברווחה יחסית במשפחה אוהבת, ומטעמים שונים - בעיקר קריירה של ההורים - נאלצו ללמוד בפנימייה. האינטגרציה בין שלוש קבוצות התלמידים הצליחה מאוד: ילדי השמנת נתקלו במציאות מרובת הגוונים, ילדי המצוקה נתקלו במציאות טובה משלהם, ולמדו על בשרם שניתן להשתלב בה אם רק ירצו ויתאמצו, וילדי השואה נתקלו בישראליות, על ריבוי פניה. המטרה החינוכית הושגה: ילדי השואה היו לישראלים, ילדי המצוקה הגיעו לעילית החברתית של ישראל, וילדי השמנת לא הסתאבו מרוב השפע היחסי שבו גדלו.

שמנת הילדים הראשונים שהגיעו להדסים.

הילדים, ששרדו את השואה, היו העילית של כפר-הילדים, גם משום שרבים מהם נולדו למשפחות תרבותיות, מלומדות ומיוחסות בגולה, וגם משום שמאמצייהם לשרוד בשואה חיילו אותם. על-מנת לפתח את הפוטנציאל הגבוה שהיה גלום בהם, הם נזקקו לבית חם, מבין ואוהב; לחברים שלא יסתייגו מהם ולא יכנו אותם "סבונים", כפי שרווח אז בקיבוצים ובערים; למורים שהם גם חברים. את כל אלה קיבלו ילדי השואה בהדסים. להלן סיפורם של כמה מהם. נתחיל בסיפור המדהים של אפרים שטיינקר-גת, ונסיים בסיפור מדהים לא פחות של אביגדור שחן. רוב בני גילם לא שרדו, ואלה ששרדו נושאים בנפשם צלקות, שלא אפשרו להם להקים משפחה, וכל שכן להגיע לצמרת החברתית. בהדסים חוללו אפרים, אביגדור וחבריהם את הבלתי-אפשרי, לכאורה.

ב. ילד בארון

אפרים שטיינקר-גת, שאביו ואמו נרצחו באושוויץ¹, נכלא כשנתיים, מגיל חמש ושלושה חודשים, בודד בין מעילים, בארון בגדים בדירת חדר של משפחה פולנית. בארון אכל, שתה, עשה את צרכיו, נשם נפטלין, גירד ופלה כינים, ולא הוציא הגה או שיעול מפיו. אף להתעטש אסור היה לו. יממות שלמות ישב באפלולית, כמעט שלא הזיז את איבריו, והאזין לשיחות בחדר, לעתים עם אנשי SS, שחיפשו בכניין, והיו עלולים לגלותו ולחסלו. הוא ישן בישיבה. אלה אינם תנאים פסיים, המאפשרים לילד בן חמש להתפתח גופנית ונפשית. אנחנו משערים, שרוב הילדים שנקלעו למצב כזה לא שרדו, ואם שרדו - נותרו

אפרים שטיינקר-גת - "ילד הארון".

1. לימים, כשביקר באושוויץ, נמסר לו התאריך המדויק, שבו אמו נשלחה למשרפות.

בעלי מום. לא כן אפרים. במשך רוב הזמן שהו בחדר, לא רק ששת בני המשפחה ששמה את נפשה בכפה להסתיר ילד יהודי בשטח כיבוש גרמני, אלא גם קרובים, ידידים, ושכנים. רובם, לו ידעו על הימצאות ילד יהודי אתם, בחדר אחד, היו מודיעים לגסטאפו, גם בגלל היותם אנטישמיים וגם על-מנת לקבל פרס. אין אדם שיש לו ילדים או נכדים בגיל הזה, שיאמין שאפרים היה מסוגל לשבת יום שלם ללא הגה - במשך כשנתיים.

כשסיפר לי אפרים את סיפורו באחד מלילות שבת, בחורף גשום וסוער של סוף שנת 2005, לא האמנתי למשמע אוזני, אף שאת עיקרי הדברים קראתי בביוגרפיה של מורנו, שלמה אחיטוב. ישבנו במטבח. התכוננתי בו ביושבו מולי, לבוש חולצה לבנה פשוטה עם כתפיות? - משהו לא ישראלי, שהרי ילידי הארץ אינם משתמשים, בדרך-כלל, ברצועות להחזקת מכנסייהם. הוא התבונן בי בחיוך - כאילו סיפר על מישהו אחר, כאילו הדסים סילק את הטראומה, והותיר זיכרון משעשע. אם כך אירע, הרי שלהצלחת הדסים אין אח ורע. חיפשתי בו עקבות של נפש מיוסרת ופצועה, מעין השריטות שחשפתי בלוחמים במחקרי על מלחמות ישראל, ולא מצאתי. לולא שמעתי את קורותיו, הייתי אומר לעצמי: מולי יושב אדם עם ילדות מאושרת.

אפרים נמנה עם שמונת ילדי השואה הראשונים, שהגיעו לויצ"ו-הדסים, באוגוסט 1947. עברו ועבור בני דמותו יזמו מנהיגות וי"ו, ביום נורמנדי, את הקמת הדסים. "אפילו רק בשבילו ראוי היה לעשות את המאמץ", אמרה לנו הלנה גלזר, נשיאת וי"ו העולמית, אחרי שקראה את טיוטת הפרק הזה. ישבנו במשרדה בתל-אביב. האישה היפה מחתה דמעה, שהיטיבה את תוארה. היא אמרה לנו, "לא להאמין, לא להאמין...". לויצ"ו-הדסים הגיעו רבים כמותו.

ילד בלונדי, חיוור, עם עיניים חומות ועם תווי פנים סלאוויים, בקיצור, יפה-תואר; עם יחס מנוכר, אובייקטיווי, לא דיאלוגי לשואה; יחס, שמקצתו מה-DNA שלו, מקצתו מן הארון, ומקצתו מהאידיאולוגיה החינוכית של רחל וירמיהו בהדסים: לא לשקוע בחוויות השואה, להמשיך הלאה, כל החיים לפניכם! חייו ניצלו בזכות צבע שערו וחיטוב פניו, בזכות פולנים שהאמינו כי ישו ציווה עליהם אישית להציל ילד יהודי, שנידון למוות בטוח, כי אלוהים שלחו לביתם; בזכות משמעת עצמית מדהימה של ילד קטן, ובזכות הרבה מזל. חשבת, שמזל, או ליתר דיוק גורל, היה שם המשחק שאלוהים שיחק אתנו בשנים 1939-1945. ואלברט איינשטיין טען, שאינו מאמין שאלוהים משחק בקוביות. במחצית המאה העשרים התברר, שהוא משחק, ועוד איך. השואה הסתיימה עבור אפרים כשהיה בן שבע, בלא אב ואם, בלא ילדות, בלא ידיעת קרוא-וכתוב ועם הרבה תובנת הישרדות. הוא דיבר עם עכבישים, ומהם למד לשרוד. למד לשוחח עם עצמו בדממה. להתעלם מפצעים פתוחים, ולא לגרד את אלה שהגלידו. את התובנה להניח לצלקות הוא למד בהדסים. אבינועם קפלן, שהיה גם מורה לטבע, היה מדריכו הראשון בהדסים. בפגישה הראשונה עם שמונת ילדי השואה הוציא אבינועם מכיסו בעלי-חיים שונים, לרבות עכבישים. אפרים הוסיף: "אלה החברים הכי טובים שלי". אבינועם צחק, שהרי הוא חשב כי מדובר בכדיחה. לימים אמר לנו אבינועם, כי באפרים הוא גאה כאילו היה בנו. גם זה חלק מפלא הדסים: מורים "הורים" לתלמידים "בנים". כששירתנו יחד בצנחנים שאלתי אותו ב"שקם" בבית-ליד: "איך שרדת בשואה?" "זה סיפור ארוך", השיב. "יש לי זמן".

נשיאת וי"ו העולמית הגב' הלנה גלזר: "...אפילו רק בשבילו ראוי היה לעשות את המאמץ".

יעקב ושרה שטיינקלר.

"נצל אותו למשהו מועיל יותר".

"למשל, למה?"

"לתכנן את החופשה הרגילה שלך".

בימי נעורינו ובחרותנו סבר אפרים שלא ראוי להשמיע את סיפורו, ומוטב שיעסוק בנושאים מועילים יותר. עכשיו, בגיל 68, קשיחותו קצת התפוגגה, והוא התרצה לשוחח אתי על אותם הימים. הייתי אסיר-תודה לו על כך. ביקשתי לקום ולהבקו, אבל חששתי שבכך אנתק את חוט סיפורו.

מי היה מאמין, שילד השואה הזה ישרת, לאחר סיום לימודיו בהדסים, בגדוד צנחנים מעולה, יילחם בקו הדם בשנת 1967 ובשנת 1973 יסיים תואר ראשון בכימיה ובביולוגיה, תואר שני בכונטיקה בהשפעת אבינועם קפלן, לימודי תעודה במחשבים, ויהיה בכיר בתעשייה האווירית המתוחכמת של ישראל. נוכח שפע האיומים שניתכו עליה, שרדה מדינת ישראל בזכות אפרים גת ודומיו. לאחר שראינו אותו, התקשרנו אליו לברר פרט כלשהו על אופן הצלתו.

"מה שלומך?" שאלנו.

"לא יכול להיות טוב יותר!"

האם הגזים? האם סוכך על עצמו בחומה בצורה? בעינינו, אפרים גת הוא הישראלי היפה. "איך סייעה לך הדסים להתגבר על מוראות השואה ולהיות אדם נורמלי?" שאלנו. "נכנסנו לאווירה שבה העבר 'מת', ונולדנו מחדש בארץ מולדת. כמעט שלא דיברו אתנו בהדסים על מה שהיה. בזמן השואה הכול היה אסור - חוץ מכמה דברים שהיו מותרים, וגם הם בעירבון מוגבל. בהדסים הכול היה מותר - חוץ מכמה דברים שהיו אסורים, והם היו מעטים מאוד. לפתע מצאנו את עצמנו באווירה של חופש כמעט מלא, שגם ילדים בבתים נורמליים, שלא עברו את השואה, לא תמיד זוכים בה. חיים של חירות נטרלו תהליך טבעי של הפיכתנו ליצורים כפייתיים, החוששים להתנסות בחוויות חדשות, ולהעז ליזום מפעלים חדשים. לצערי, זה לא היה הגורל של ילדים רבים, שלא זכו לחיות בהדסים. לשמונת ילדי השואה הראשונים שבאו להדסים עזרו האהבה והעידוד, שקיבלנו ממלכה קשטן, המחנכת הראשונה שלנו".

פלא בעינינו כיצד בת-טובים תל-אביבית, שאמה הגיעה להדסים שלוש פעמים בשבוע לסרק את שערה ולעצב בקבוקי תלתלים על ראשה היפה, הייתה לאם אולטימטיבית לשמונת הפולנים הראשונים. היחסים עם מלכה לימדו את ילדי השואה שאפשר להתקשר לבני-אדם, דבר שנמנע מהם במוסדות בחוץ-לארץ, כיוון שעברו אחרי המלחמה ממקום למקום בתדירות גבוהה, שלא אפשרה יצירת קשרים. מלכה הייתה גם למשך שנה המחנכת שלנו, ילידי הארץ. בעזרת התפיסה החינוכית הדיאלוגית, היא שיקמה את נפשם של הילדים, שניצלו מן השואה, וגם את נפשם של ילידי הארץ, שהגיעו ממשפחות במצוקה: גדעון אריאל, אשר ברנע, שולה דרוקר, אסתר קורקידי ואחרים. כעת, בגיל 84, ספונה מלכה בביתה; היא שכלה את בעלה ואת שתי בנותיה, ומבקשת את נפשה למות. החיים גמלו לה רעה תחת טובה, ועל כך הלב דואב.

אפרים נולד בשנת 1938 בעיר ביאלסקו ביאלה במחוז קרקוב בגליציה המערבית - עיר הולדתו של הפסנתרן היהודי ארתור שנאבל (1882-1951), שאת מעופו של עוף החול בסונטה אופוס 110 של בטהובן השמיעו לנו, בכיצועו, בתיקון שבועות בהדסים. בשנים 1911-1934 לימד ד"ר מיכאל ברקוביץ בתיכון בעיר. ד"ר ברקוביץ, המורה לדת, היה מזכירו של הרצל, ותרגם לעברית את מדינת היהודים. תוצא הרצל³ ביהדות השפיע מאוד

3. על משקל "תוצא נורמנדי".

על העיר בזכות ברקוביץ. בלעדי תוצא הרצל, קשה להבין את סיפורו המדהים של אפרים שטיינקלר-גת.

העיר ביאלסקו ביאלה הייתה מיזוג של שתי ערים, שהנהר ביאלה חצץ ביניהן. יהודים התיישבו בה מהמאה השבע-עשרה, וערב מלחמת-העולם השנייה הקהילה מנתה ארבעת אלפים איש, שניהלו פעילות ציונית ופעילות תרבותית שוקקת, כבר משנות התשעים של המאה התשע-עשרה. בין היהודים ילידי ביאלסקו היו אמנים נודעים כארתור שנאבל, שהזכרנו; כזלמה קורץ, זמרת האופרה הממלכתית בווינה ואחת הדיוות היותר נודעות באירופה תחת שרביטו של גוסטאב מאהלר; כהרמן פרישלר, מנהל האופרה העממית בווינה; וכיאן סמטרלין, הפסנתרן הנודע, פרשנו של שופן. ביאלסקו ביאלה הייתה לפני המלחמה עיר של תרבות. אוירתה התרבותית השפיעה על כל תושבי העיר, יהודים ופולנים, עשירים ועניים, מבוגרים וילדים. הסף התרבותי בה היה גבוה מאוד. בשנות ינקותו ספג אפרים תרבות מלוא הריאות, אף שאביו היה נפח ואמו עקרת-בית, שבמקומות אחרים נמנים עם המעמד הבלתי-תרבותי. הדבר חיזקו בשתי שנותיו בארון. ביום השלישי למלחמה כבש הצבא הגרמני את האזור. לא עברו שבועיים, והגרמנים העלו באש את כל בתי-הכנסת בעיר, ובזזו את חנויות היהודים.⁴

אפרים היה בן יחיד ליעקב ולשרה. זיכרון גלמוד יש לו מן העיירה: אביו לימדו לרכוב על אופניים, והלך לצדו למקרה שיאבד את שיווי משקלו. בשנת 1941 עקרו לעיר זבירצ'ה, מאה ועשרים ק"מ משם, שבה התגורר סבו, אבי יעקב. גם חוויית הנסיעה ברכבת זכורה לאפרים: פני הנוסעים נפולות, אימה בעיניהם, מבקשים לא לראות ולא להיראות. בזבירצ'ה התגוררה משפחת שטיינקלר ברובע היהודי. יעקב הקים נפחיה ברובע הפועלים הפולני. בשנת 1942 הפך הרובע היהודי לגטו, ורק בעלי רישיונות עבודה הורשו לצאת. ליעקב היה רישיון כזה. הנפחיה הייתה בקומה הראשונה של בית קומתיים ברובע הפועלים הפולני. יעקב היה איש שמח בחלקו ובעל תושייה. הוא קשר יחסי רעות עם בני משפחת נובאק, שהתגוררו בקומה השנייה. את כל תיקוני הבית ביצע עבורם ללא תמורה. הוא סיפר להם הרבה על בנו הקטן, שמוחו חריף וריסונו העצמי רב. יעקב היה גאה באפרים, את כל מעייניו הקדיש להצללתו. כל בני משפחת נובאק התאהבו באפרים לפני שפגשו אותו. עד מהרה ילמד אפרים, שהחיים והמוות, בהרבה מובנים, הם ביד הלשון. הזיכרון הראשון של אפרים מהגטו:

נערכה סלקציה. את אבי ואותי הפנו לקבוצה אחת, ואת אמי - לקבוצה אחרת. הכביש הפריד בין שתי הקבוצות. הקבוצה של אמי הייתה אמורה להישלח להשמדה. אמי אזרה עוז, ופנתה לקצין הגרמני, וביקשה ממנו להחזיר אותה אלינו. בהסתברות אחד למיליון, הקצין נענה. את האחרים שלחו. אמי קיבלה פסק-זמן לחיות. בחיים הריאליים לא הכול שחור-או-לבן. יש גוני אפור ויש חום כהה. בשאול, אפור הוא נקודת אור וחום כהה הוא חבל הצלה.

הזיכרון השני:

נמצאנו בקומת קרקע בגטו. שכבתי על המיטה, וסביבי כיסאות, שלא אפריע לה בשטיפת החדר. אמא שטפה את הרצפה, ושרה בפולנית: "כל הדגיגים ישנים באגם, ורק אתה לא נרדם". עד היום אני מזמזם מדי פעם את השיר הזה, ורואה את דמותה של אמי היפה. היא אמנם ניקתה את החדר, אך אני דמיינתי שהיא מלכה, ועוד מעט נעוף מן הגטו אל ארמונו של המלך בוריס הראשון.

"מדוע הוריתם לא מרדו?" שאלנו.

"על ההורים איני יכול לענות. אנחנו, הילדים, הערצנו את הגרמנים על הכוח שהפגינו,

יעקב שטיינקלר: את כל מעייניו הקדיש להצלת בנו.

4. מקור המידע: בית התפוצות - מערכת קהילות ושמות משפחה.

גנובפה נובאק, חסידת אומות העולם. שבביתה הוטר אפרים במשך שנתיים.

פרנציסק נובאק: חסיד אומות העולם.

על מדיהם המגוהצים תמיד, על הופעתם המסודרת, על תפקודם היעיל. הם פקדו, ואחרים נשמעו, וביצעו.”

”איך הנחתם לגרמנים להרוג אתכם ולא עשיתם דבר?”

”היינו ילדים טובים, כי האמנו שאם נעשה מה שהגרמנים דורשים הם יניחו לנו להמשיך לחיות. היו בנו רגש אשמה ותחושה שמהו לא בסדר אתנו. אפילו לא השלכנו עליהם אבנים ולא הפגנו - כמו שהפלשתינים נוהגים היום כלפינו. לפלשתינים יש תחושת צדק, לנו אז לא הייתה. תחושת צדק מניעה לפעול. תחושת אשמה מניעה להשלים. חשנו אשמה על שהם חזקים ואנחנו חלשים.”

שאלתי את עצמי: מי אשם שהיהודים היו חלשים בשואה? שהייתה להם תחושת אשמה? ותשובתי: המנהיגים שעסקו בלימוד תורה, שעסקו בצבירת הון, שנטשו את הקהילות, ועלו לארץ-ישראל לבנות ולהיבנות בה. באותה נקודת זמן בהיסטוריה, ליהודי אירופה לא היו מנהיגים להכשירם להילחם, ולא לחוש רגשי אשמה. בלא מנהיגים, לא ניתן לשרוד משברים. זה מחיר היהדות, זה גם מחיר הציונות. בשטחי הכיבוש הגרמניים כמעט שלא ניתן היה למרוד, גם בגלל שרוב תושבי המקום היו אנטישמיים, ולא היה סיכוי שיסייעו ליהודים, או אפילו שיעלימו עין, וגם בגלל עריכת הטבח של הגרמנים בכל מי שהפר את פקודותיהם, שלא לדבר על מורדים. גם אפשרות היהודים לברוח ליערות ולפעול כפרטיזנים נגד הגרמנים הייתה מוגבלת. הפרטיזנים לא יכלו לשרוד ביערות ללא עזרת הכפריים, ואלה מיעטו לסייע לפרטיזנים יהודיים. לעומת זאת, היו מעשי מרד של יחידים. הם הצילו את משפחותיהם, ובעיקר הצילו את ילדיהם. חיי אפרים ניצלו בזכות המרד של אביו. כך גם ניצלו חייהם של שבח וייס, של מתוקה ואלכס אורלנדר, של עליזה בר-שווארצוואלד ושל משה פרומין.

באוגוסט 1943 היו בגטו זבירצ'ה ששת אלפים יהודים. הגרמנים שלחו כל מי שתפסו לאושוויץ, וכיניהם את רבי שלמה אלימלך רבינוביץ, הרב האחרון של העיר. יום לפני חיסול הגטו נפוצה בקרב יהודים שמועה, שבלילה תהיה אקציה, והגרמנים ייקחו מכסה מסוימת של ילדים ויחסלו אותם. יעקב מרד, כאמור, בגרמנים, ועשה מעשה להציל את בנו יחידו. פרנציסק נובאק סייע לו: הידיד הפולני שלח את שתי בנותיו - רוזליה בת השנים - עשרה וויסלאווה בת העשר - לשחק על גבול הגטו. את אפרים הלביש יעקב בחולצה בצבע מוסכם, כך שהן זיהו אותו, צירפוהו אליהן, והובילוהו לנפחייה, מבלי שהשוטרים המקומיים חשדו. אפרים הסתגר בנפחייה, והבנות עלו לביתן. היה חושך-מצרים. אפרים לא ראה כלום. הוא ישב על המחרטה, וזמזם בלחש את השיר על כל הדגים הישנים באגם. הוא המשיך להזות על אמו המלכה ועל אביו האביר. בני נובאק ריחמו על הזאטוט בן החמש, שנותר לבד בין כלי העבודה, העלוהו, בחסות החשכה, על מדרגות לולייניות, מבית-המלאכה לביתם, והלינוהו אצלם - למרות הסכנה שאם יתפסו, יוצאו כולם להורג. "יש נוצרים הסבורים, שכל היהודים רצחו את ישו, וראוי לנקום בהם, ולהוציאם להורג. יש נוצרים הסבורים, שראוי להציל כל בן-אדם באשר הוא. בני משפחת נובאק נמנו עם הקבוצה השנייה", הסביר אפרים.

למחרת, משהתברר ליעקב כי הפולנים הסתירו אצלם את בנו, ביקשם להסתירו עוד עשרים וארבע שעות. "מצאתי מקום בטוח יותר עבורו", אמר. עשרים וארבע שעות לא נותרו ליעקב. בו-ביום חיסלו הגרמנים את הגטו, ושלחו את יעקב ושרה שטיינקלר, עם כל היהודים, לאושוויץ. מגטו זבירצ'ה שרדו רק שמונה אנשים, שניים מהם ילדים, אחד מהם אפרים. הרי סיפור שרידתו:

הכניסה לדירת נובאק הייתה דרך המטבח, וממנו הייתה כניסה לחדר מגורים.

השירותים נמצאו בחצר. מקלחת לא הייתה, ובני הבית רחצו עצמם בגיגית.

בחדר המגורים היו ארון בגדים ומיטה. ישנו על המיטה האחת האב פרנצי'שק, האם גנובפה ושתי בנות. במטבח ישנו אחותה של גנובפה, שהייתה רווקה גיבנת, ואמן, שעל עינה השמאלית הייתה רטייה גדולה. בסך הכול שישה אנשים. לי הוקצו שמונים סנטימטרים לישיבה בארון. הבנתי שהגרמנים מבקשים להרוג אותי, ואסור לי להשמיע קולות, אפילו לא להשתעל ולהתעטש, כי השכנים שנכנסו ויצאו במשך כל היום היו עלולים להסגיר את המשפחה לסופה המר. כך ביליתי בארון כשנתיים. בארון הייתי מנותק מתחושת הזמן והמקום, אולי גם בגלל הגיל והחושך. הייתי בתחושה דומה לזו שחש אדם במצב של מדיטציה. לא חשתי שעמום ולא עצבנות. לא שאלתי את עצמי מתי זה כבר ייגמר, או מתי יגיע הערב.

הייתי קשוב לנעשה בדירה. כששמעתי קולות זרים נדרכתי. הבית היה פתוח, ושכנות הרבו לבקר בו. לדברי מצ'לי, הייתי שקט מאוד. לדבריהם, אף פעם לא היה צריך להסביר לי שעלי להיות שקט. ביום ישבתי ללא הפסקה בארון. את הצרכים עשיתי בסיר שפונה רק בלילה. לעתים רחוקות הוציאו אותי מן הארון בלילה, לזמן קצר, והחזירו אותי אליו. פעם רחצו אותי בחדר, מאוחר בערב, בתוך גיגית, בניסיון להיפטר מן הכינים. לפתע נשמעה דפיקה בדלת. קפצתי עירום מן הגיגית, ונכנסתי רטוב ורועד מקור לארון. ויסלאווה התפשטה במהירות, ונכנסה לגיגית. רק אז פתחה אמה את הדלת. שכנה שבאה לביקור התלוננה, שהיה עליה לחכות בחוץ זמן רב.

מבחינתי זה היה מצב שיכול היה להימשך לנצח.

בשהייתי בארון, חלה פרנצי'שק. בניסיון לרפא אותו שמו לו כוסות-רוח. הוא נפטר אחרי זמן קצר. ארבעה ימים הייתה גווייתו שרועה על המיטה, וסביבה דלקו נרות. במשך כל היום נכנסו אנשים ויצאו, שעה שאני שהייתי בארון שממול המיטה, בקושי נושם. באין מפרנס, פרנסו רוזליה וויסלאווה את המשפחה וגם אותי. מדי יום הן צעדו לכפר הקרוב, קנו בזול ביצים וחלב, ומכרו אותם בעיר במחיר גבוה יותר. למרות שהיו ילדות צעירות, הן לא סיפרו עלי לאיש, אף לא לחברותיהן הטובות.

כחודשיים לפני הכיבוש הרוסי, הפקיעו הגרמנים את החדר, ושיכנו בו שני קצינים. כל המשפחה עברה לגור במטבח. גם אותי העבירו למטבח, והסתירו אותי מתחת

לשולחן, מאחורי שוליים של מפה ארוכה. ישבתי במשך כל היום על שרפרף נמוך. פעמים אחדות ביום עברו הגרמנים, סמוך אלי, בדרכם לחדרם.

לאחר הכיבוש הרוסי יצא אפרים מן הארון. השכלתו הייתה כהשכלת הילד המיתולוגי, שגידלו זאבים - אפס. אבל ספוג היה

בתרבותה של עיר מולדתו, תרבות שמלווה אותו עד היום. האלמנה גנובפה הגניבה את אפרים לשבועיים לגיסתה, בעיירה הסמוכה. משם הוא חזר כבן-דוד. היא לימדה אותו להתפלל, כדי שהשכנים לא יחשדו שהוא יהודי. משפחת נובאק עדיין חששה משכניה,

בית-המלאכה של יעקב שטיינקלר ומעליו דירת החדר של משפחת נובק בזכריצ'ה.

אפרים וגברת נובאק ליד הארון שבו הסתתר אפרים שנתיים.

הכיסא עליו ישב אפרים בתוך הארון.

כיוון ששהותו של אפרים אצלם בזמן המלחמה סיכנה את כל דיירי הבניין. הוא היה בן שבע, והמשיך לשהות אצלם כבן משפחה. כעבור חודשים אחדים פתח אחד היהודים ששרד בית-חרושת לטקסטיל בזבירצ'ה. גנובפה ביקשה להתקבל לעבודה, וסיפרה לו שבמשך שנתיים החביאה ילד יהודי בביתה. בעל המפעל ביקר בביתם, ושכנע את גנובפה למסור את אפרים לבית-ילדים יהודי. הוא התגלגל בדרכי "הבריחה", ואף פגש לזמן קצר את

שבח וייס באחד מבתי-הילדים בפולין. לבסוף הגיע למחנה-הילדים פירטן שבגרמניה. בין המדריכים שם היו מאשה ואייזיק זריבץ'. מאשה הבטיחה לאפרים: עוד זמן קצר תגיע לארץ-ישראל, ותיוולד שם מחדש. זה יהיה עבורך גן-עדן. מאשה ואייזיק התגוררו בהדסים. ביום השואה הראשון לשהותי בהדסים סיפר לנו אייזיק על החיים במחנה פירטן. מישהו מהצברים הגיב: "אז השואה לא הייתה כל-כך נוראה". אייזיק השיב: "פרטן הייתה גן-עדן לעומת מה שאפרים עבר בזמן המלחמה". אייזיק פנה לאפרים בבקשה שיספר את סיפורו. אפרים נאלם.

ג. כורעת ברך לפני דיוקן מריה

עליזה שווארצוואלד-בר, יתומה מאב (רנדולף) ומאם (נושה), הגיעה להדסים בקבוצת שמונת הילדים הראשונים. היא נולדה בשנת 1938 בעיר המחוז לבוב, בירת גליציה,⁵ שבמסורת היהודית דבק בה הכינוי "כלילת היופי". יהודים התגוררו בעיר מהמאה השלוש-עשרה. כמאה וחמישים אלף יהודים גרו בה לפני השואה - שליש מתושבי העיר. לאחר פרוץ המלחמה השתלטה ברית-המועצות על לבוב, וסיפחה אותה לרפובליקה של אוקראינה הסובייטית. הסובייטים החרימו את רכושם של עשירי העיר. ביולי 1941 כבשו הגרמנים את העיר.

עליזה הייתה בת יחידה למשפחת סוחרים מעשירי העיר. כשכבשו הגרמנים את לבוב הייתה בת שנתיים. זה זיכרונה הראשון: "גרמנים פורצים הביתה, תמונות מפוזרות, והם מסמנים איקס על פריטים חשובים לשם ביזה". מאותו הרגע החל רנדולף לתכנן את הצלת עליזה. בנובמבר 1941 גורשה המשפחה לגטו. למי שיפקפק באפשרות שייוותרו זיכרונות מודעים מגיל שנתיים וחצי נשיב: לעליזה לא נותר איש שיספר לה על אותם האירועים. שני הוריה וכל בני משפחתה נספו.

עליזה בילתה בהדסים שתים-עשרה שנה. "האיכות של הדסים מקורה בכך שהיו בו אנשים עם אנרגיות עצומות, כל אחד בתחומו, הרבה מעבר לרווח" - היא מעריכה אחרי חמישים שנה, כאישיות חינוכית בכירה בישראל - "הם השקיעו בנו בלי חשבון, מבלי לספור את השעות, מבלי לקבל תמורה כספית הולמת. הם נסכו בנו עוצמה. לחיים בפנימייה יש כוח מחנך חיובי. פנימייה היא מבחנה חברתית לעשייה משותפת. לצירוף שני הגורמים האלה הייתה השפעה אדירה עלינו".

עליזה סיימה סמינר למורים בהדסים, תואר ראשון בתנ"ך וספרות באוניברסיטה העברית בירושלים ותואר שני בניהול חינוך. כעת היא עובדת בכירה במועצה לילד החוסה,

5. כיום - בירת אוקראינה המזרחית.

עליזה שווארצוואלד-בר, זכרונה הראשון: "גרמנים פורצים הביתה".

ומשקמת 550 ילדים ממשפחות הרוסות, בגילאי גן עד כיתה ג'. 92 אחוזים מן הילדים בפרויקט שלה עוברים מבחנים בציון למעלה מ-8 בקריאה, בכתיבה ובחשבון. "דורה רחוקה, יחידה שנותרה לי, ייעדה לי קריירה של תופרת. ללא הדסים זה מה שהייתי עושה כל חיי".
עליזה זוכרת:

שרידי המשפחה הוברחו מהגטו למשפחה פולנית, שקיבלה מאבי כסף רב כדי להחזיקנו. האוקראינים היו גרועים מהנאצים, וריגלו אחרי כל אחד, שאם קנה מזון מיותר, ייתכן שהוא מחביא מישהו... מפחד האוקראינים, הפולני גירש את כולנו. כולם התפזרו, ואני נשארתי עם דודתי ברטה, אחות אבי. בלילות שוטטנו ברחובות, דפקנו על דלתות בתקווה למצוא מחסה. הן לא נפתחו. הפחד שלט בעיר. בצעד של ייאוש, השאירה אותי דודתי באחד הלילות, בחדר אחורי של בית הפולני שגירש אותנו, ונעלמה. בבוקר גילו אותי הפולנים, והשאירו אותי אצלם. מזלי היה שהם היו מאוד אדוקים בדתם, והדת אסרה עליהם להיפטר ממני. אבא העביר להם במשך רוב הזמן כסף רב. הם החזיקו אותי בגלוי. הייתי בלונדית, בעלת עיניים כחולות, ודיברתי פולנית. הם סיפרו לשכנים שאני נכדתם. מדי פעם הגיע אלי פתק מאבא, שלעתים רחוקות הגיע לבקרני בלילות, ומסר למארחי כסף נוסף. אבא היה אומר, "זכרי, שמך אלזה שווארצוואלד. את יהודייה, ואסור לך לספר לאיש על כך". לקראת סוף המלחמה הקשר אתו נותק. כנראה, נתפס ונרצח.

בבית מקלטי למדתי את הטקסים הנוצריים, וביקרתי עם מארחי בכנסייה. הם קראו לי בשם משפחתם, שאינו זכור לי היום. חברים לא היו לי כלל, פרט לחבורת עכברים, שציפו יום-יום לשאריות הלחם הצהוב והמוזר שאכלנו. הייתי מחביאה את השאריות ברהיט האחד שהיה בחדר השינה, פרט למיטה הענקית שעליה הייתי יושבת בחושך, ומאזינה לרחשי ריצת העכברים וציוציהם. איני זוכרת חורף וקור, רק קיץ בגינה, הטעם הנהדר של תרמילי האפונה, היופי של צבעי פרחי הפרג וטעימת הפרג מתוך ההלקט.⁶ מדי פעם ביקרו בבית גרמנים, אך איש לא חשד שאני יהודייה. מאוד פחדתי מהגרמנים, מנהם המטוסים ומהפצצות שנפלו מסביב. חייתי עם משהו מאיים, שלא הבנתי את פשרו.

ממאה וחמישים אלף יהודי לבוב נותרו בה אחרי הכיבוש הגרמני רק שמונת אלפים. היתר נרצחו במחנה-העבודה יאנובסקי בלבוב ובמחנה ההשמדה בלז'ץ.⁷ מיד אחרי השחרור, ציפו הפולנים, שאצלם התגוררה עליזה, שמישהו יבוא לקחת אותה, אך לשווא. במהלך המלחמה, כל שנות שהותה אצלם, לא נקשרה נפשם בנפשה, והם אירחוה מתוך מה שחשבו לחובה נוצרית ותמורת בצע כסף. מלבד אלה, הם ביקשו לברוח מהשטחים שנותרו תחת הכיבוש הסובייטי - מערבה. הם שלחו את עליזה לבית ועד הקהילה היהודית, שבו התרכזו חיפושי הניצולים אחר שרידי משפחותיהם. ילדה בת שש ישבה על כיסא בבית ועד הקהילה בין אנשים, שרובם דיברו יידיש, והמתינה בלא הגה, שמישהו יזהה אותה. אישה אחת שאלה: "האם את זוכרת שם של אחד מקרוביך?" בין השמות שמנתה ציינה: "מנדל". האישה רשמה על פתק כתובת של משפחת מנדל בעיר. הפולני, שאצלו מצאה מקלט, הביאה לשם, ונקש על הדלת. הם זיהו את עליזה. הפולני הסתלק, ונעלם אל הלא-נודע.

בני משפחת מנדל היו קרובים רחוקים. הם אספו אליהם את עליזה. היא המשיכה ללכת

עליזה: "את יהודיה ואסור לך לספר לאיש על כך".

מחנה בלז'ץ.

6. פרי יבש מתבקע, שבו זרעים רבים.

7. בלז'ץ היה אחד משלושת מחנות ההשמדה, שפעלו במסגרת "מבצע ריינהארד" (יחד עם טרבלינקה וסוביבור), שבו הומתו, לכל הפחות, כחצי מיליון יהודים.

עליזה בין המחוללות - גם הפלא הזה נזקף לזכות הדסים.

לכנסייה בהיחבא. כששאלו אותה: "איפה היית?" השיבה: "שיחקתי". הם צחקו ואמרו: "חברים ראו אותך כורעת ברך לפני דיוקן מריה, ומתפללת. אנחנו יהודים, ואת לא צריכה ללכת עוד לכנסייה".

הקרובים יצאו למסע נדודים בפולין כדי להתרחק מן הסובייטים, עד שהגיעו לעיר ליגניץ, שבה פגשה עליזה את מתוקה.

אחרי שישים שנה, ילדה שכרעה ברך לפני דיוקנה של מריה בכנסייה, היא אישיות חינוכית בכירה במערכת החינוך בישראל. גם הפלא הזה נזקף לזכות הדסים.

ד. "אצבע אלוהים ברבר"

אלכס אורלנדר נולד בשנת 1934 בעיר ז'ולקייב⁸ שבגליציה המזרחית, ליד לבוב. אחותו מתוקה נולדה כארבע שנים וחצי אחריו. רחל לבית רייצפלד, אמם, הייתה בתו של בעל מפעלים לשמן ולגריסים, מעשירי העיר. אביהם, הרש לייב, שהתייתם בגיל צעיר מאביו ומאמו, היה פרוון מצליח. ז'ולקייב הייתה מרכז תעשיית הפרוות של פולין. את מלאכת הפרוונות הוא למד מבן דודו שאמו אמצה אותו ואת אחיו הצעיר. מאות מתושבי העיר התפרנסו ברווחה מפרוונות, ובכירי הפרוונים שם היו יהודים. פרוונים מז'ולקייב השתקעו בפאריס, בלונדון ובבריסל, והתבססו שם כמובילים בענף. הם המשיכו לקיים קשרים הדוקים עם פרוונים מעיר הולדתם. פרוות מז'ולקייב נמכרו בחנויות המפוארות ביותר בבירות העולם. מתוקה לבטח הייתה לובשת פרווה, ואלכס היה איש עסקים בין-לאומי, אלמלא פרצה המלחמה.

ז'ולקייב נבנתה כעיר מבצר במאה השש-עשרה. כבר באותה המאה הגיעו אליה היהודים הראשונים. הקהילה היהודית בנתה את בית-הכנסת המרכזי שלה במאה התשע-עשרה מכספי תרומה של יהודים עשירים מספרד. בית-הכנסת תוכנן כמצודה. הוא נועד להגן על יהודים בעת מלחמות ופלישות. מנהיגי הקהילה ראו את הנולד, אך לא הסיקו את המסקנות הנכונות: עלייה לארץ-ישראל. דוד טוביהו - תושב העיר, ולימים ראש עיריית באר-שבע - בנה את "בית החייל" בעירו באותה המתכונת, כדי לשמר את המורשת. נפתלי הרץ אימבר, מחבר "התקווה", נולד בעיר בשנת 1856. שלושים שנה אחר-כך, נולד בעיר משה לייב הלפרין, משורר יידי יהודי-אמריקני. בשנת 1937 נולד בה המשורר והמחזאי היהודי-אמריקני רואלד הופמן, חתן פרס נובל לכימיה לשנת 1981. בפרוץ מלחמת-העולם מנו יהודי העיר כחמשת אלפים נפש - מחצית מתושביה. איש לא העלה עד אז בדעתו, ובוודאי לא בני משפחות רייצפלד ואורלנדר, שיש בעולם מקום יותר בטוח ויותר נעים למגורים מאשר ז'ולקייב. בעיר התנהלה פעילות ציונית. מנק, דודם, אחיה של רחל, ניסה לשכנע את הסב העשיר לרכוש חלקת קרקע בארץ-ישראל, ולהעביר לשם חלק מרכושו. הסב, איש עסקים שמרן, דחה את הצעת בנו בחיך סלחני. לעתים, צודקים התמימים ולא הממולחים.

בני משפחת אורלנדר חיו באווירה כפרית וברווחה בבית צמוד קרקע, בתוככי גן עצי פרי

אלכס ומתוקה אורלנדר: לפני השואה חיו באווירה כפרית וברווחה.

רחב-ידיים בעיבורי העיר. רחל והרש לייב ביקשו לגדל כך את ילדיהם. אחרי קרוב לשבעים שנה זוכר אלכס בערגה את הבוסתן סביב הבית, את שפע הפירות בקיץ ואת גניבת הפירות מעצי השכנים. אלכס היה ילד היפר-אקטיווי בז'ולקייב, בחור נמרץ בהדסים וקצין עם יוזמה בחיל האוויר. אחרי שהשתחרר, עסק בניהול עסקים, וטרם נס לחו – גנים של סבו. כל בני משפחת רייצפלד חיו ברווחה. רחל אירחה במאור-פנים קרובים ומכרים. בבית שררה תמיד אווירה עליזה. בני אורלנדר האמינו, שאלוהים האיר להם פנים. גם אחרי שישים שנה, למרות מה שעבר עליהם בשואה, אלכס ומתוקה, ילדיהם ונכדיהם, הנם אנשים מסבירי-פנים ומארחים למופת. ראיינו את שניהם פעמים אחדות שעות ארוכות. חשנו, שסיפורם של אלכס ומתוקה הוא סיפור הצלחתו של הדסים. שניהם טוענים שהדסים סייע להם לחזור לעצמם, מבלי להשכיח את הכאב. הם ענו על כל שאלה, לא התחמקו מלדון בשום פרשייה כואבת.

ימים אחדים אחרי פרוץ המלחמה התארחו בבית אורלנדר קרובים שברחו מקרקוב. בבית שררו שמחה וצהלה. האורחים שיחקו בקלפים, איש מהם לא קרא את הכתובת על הקיר, ולא ניסה למלט את נפשו. הדוד מנק היה בעיניהם משוגע חביב. הגבול עם ברית-המועצות לא היה רחוק, אך הסובייטים נחשבו לברברים לעומת הגרמנים. הגרמנים נכנסו לעיר ז'ולקייב בשמונה-עשר בספטמבר 1939, לתקופה קצרה. בו-ביום התנכלו ליהודים בסיוע אוקראינים מקומיים – אירוע שהיה צריך ללמד את תושבי העיר מה צפוי להם מחיבור בין אנטישמים גרמניים לאנטישמים אוקראיניים.

אחרי חמישה ימים העבירו הגרמנים את העיר לשליטת ברית-המועצות. "אז החלו תושבי העיר לחוש במלחמה", סיפר אלכס. חברי המפלגה הקומוניסטית, וכיניהם גם יהודים, מסרו לשלטונות החדשים את שמותיהם של עשירי העיר. אנשים הלשינו על קרוביהם, באמונה שהקומוניזם יביא גאולה לעולם. העשירים נאסרו, ובסוף יוני 1940 הוגלו מאות מהם לאוזבקיסטן. בין הגולים היו רבים ממשפחת רייצפלד, לרבות הסבא. ההגליה נחשבה לאסון. בסופו של דבר רבים מן הגולים ניצלו, בעוד שרוב "בני-המזל", שנותרו בעיר, נספו. עם מתקפת גרמניה על ברית-המועצות ביוני 1941 ברחו מזרחה כמה משפחות יהודיות עם הסובייטים הנסוגים. משפחות רייצפלד ואורלנדר נשארו בעיר.

ב-28 ביוני 1941 כבשו הגרמנים את העיר, ולמחרת הציתו את בית-הכנסת הגדול והעתיק. אחרי חודש החלו בחטיפות יהודים לעבודות כפייה, ונגזרו הגבלות על תנועתם בעיר. למרות זאת, יהודים רבים לא הבינו אפילו אז את שעתיד לקרות. אלכס מספר: אנשים אמרו, הברברים שהגלו אנשים סולקו, ובני התרבות נכנסו. סוף-סוף הגיעה הגאולה. לעיר נכנסו יחידות של רומנים, שצורפו לצבא הגרמני. זכור לי שהם הביאו אתם לימונים. קנינו מהם לימונים תמורת מצרכי מזון. אחרי הלוחמים הגיעו כוחות גסטאפו. נפוצו שמועות, שהם הורגים יהודים. בעיר לא היו מעשי רצח, ואנשים המשיכו לגור בבתיהם, אבל דרך העיר עברו רכבות עם יהודים למחנה ההשמדה בלז'ץ, שהיה לא רחוק מאתנו. אנשים קפצו מן הרכבת, הגיעו אלינו, וסיפרו על מעשי רצח ואכזריות בכפרים ובעיירות שלהם. בת-דודתי קלארה טיפלה בהם עם חברותיה. אמא קנתה אז פרה מאחד הכפריים כדי שיהיה חלב לילדים.

כשפרצה המלחמה בין גרמניה לרוסיה, גויס אבא ליחידה פולנית, שהייתה חלק מהצבא הסובייטי. אחר-כך נודע לנו, שהוא נהרג ליד טרנופול, ממזרח לנו, לכיוון ברית-המועצות.

כשהתחילו הגרמנים לבצע אקציות בעיר, לרצוח יהודים ולשלוח אחרים למחנות ההשמדה, שישה-עשר מבני המשפחות פטרונוטש, מלמן ורייצפלד עברו להתגורר במחילה מתחת לבית מלמן. את רחל, את אלכס ואת מתוקה הם סירבו לצרף אליהם, שמא מתוקה

שוכנות המחילה: משמאל דודה שרה, גב' מנדל, גב' מלמן. יושבת: יוליה בק.

בת השנתיים לא תשמור על שקט מוחלט, ותסגיר בכך את כל האחרים. לפיכך, נאלצו השלושה לעזוב את ביתם בשלהי 1941, ולהתגורר בגטו אצל הדודה כהן. בגלל הצפיפות בגטו השתוללה בו מגפת טיפוס. מדי יום מתו עשרות יהודים. בן-הדוד עקיבא גסס, ומת לעיניהם. אמם חלתה, ומצבה היה קשה מאוד. הדודה שרה, אחותה, התחמקה מהמחילה, ובאה לגטו לטפל בה. רחל החלימה, ואחותה חזרה אל מתחת לבית מלמן. מבית כהן עברו השלושה להתגורר בלב הגטו. מתוקה מספרת:

ביום הולדתי השלישי, שחל בשישה באפריל, יצאה אמא עם דוד יוסף לרחוב לחפש אוכל עבורנו, כך שלפחות ביום ההולדת לא נסכול רעב. עקבתי אחריה מבעד לתריס. את רוב היהודים בגטו רצחו עד אז, או שלחו למחנות-השמדה ולמחנות-עבודה. אמא התכוונה להתייעץ עם בני משפחתה איך לחלץ אותנו מן התופת. לפתע הגיחו בפראות כלי-רכב גרמניים, וירו לכל עבר. אחת מתחבולות ההשמדה שלהם הייתה להודיע על קבלת מנות אוכל, לגרום לאנשים לצאת לרחוב, ולירות בהם. זאת הייתה האקציה הגדולה של ה"יוֹדֵן רייך" (ניקוי מיהודים). חלק מן היהודים נרצחו ברחובות וכשלושת אלפים נלקחו ליער בורק ושם נורו למוות. הגרמנים הותירו בחיים כשישים איש ובהם את אמא ואת דוד יוסף כדי 'לנקות' את הגטו.

אחרי יומיים אמא עם הדוד דוד יוסף ניסו להגיע בערב למחבוא שלנו. הם נתפסו והוצאו להורג בו במקום. לא ראיתי אותם נפגעים, אך היריות הלמו ברקתי כאבן כבדה. עד היום מהדהדות היריות באוזני, והרקה זועקת. אחי אלכס, שהיה אז בן שבע וחצי, ואני, בת הארבע, נותרנו לבדנו בעליית-הגג. רוב תושבי הגטו הועברו למחנה-השמדה, או נרצחו באחת האקציות.

דודו מנק, קרוב משפחה, הועסק עם עוד שישים איש בניקוי הגטו בפינוי גוויות. כעבור יומיים הגיע דודו בהיחבא לעליית-הגג, ואמר לשני הילדים: "אמא נסעה, ותחזור בעוד ימים אחדים". הוא השאיר להם אוכל. כמה ימים אחר-כך, כאחד מימי ראשון, בסביבות שעה עשר לפני הצהריים הוא הובילם לשער הגטו, והורה לאלכס ללכת עם מתוקה יד-ביד לבית חברו, איגו מלמן, ולומר לוואלנטי בקי שהם מבקשים להיפגש עם דודה שרה. הם צעדו ברחוב הראשי של העיר. הפולנים והאוקראינים, שהיו מאוד אדוקים, נמצאו בכנסייה באותה עת וזה היה מזלם של מתוקה ואלכס. השניים חצו את העיר והגיעו לבית מלמן.

מתוקה זוכרת כל פרט מהמסע הזה:

אנשים לבושים יפה צעדו בכיוון ההפוך למסלול הליכתנו. על הכביש הראשי נסעו כרכרות, ועליהן פולנים פולנים נכבדים.

אחרי שנים שאלתי את דודו, האם אני חולמת, או זה מה שהיה. הוא השיב, "אינך טועה. החלטתי שהסיכוי היחיד שלכם לחמוק מהלשנה לגסטאפו יהיה ביום ראשון כשכולם נמצאים בכנסייה".

כשפתח ואלנטי את הדלת, זיהה מיד את אלכס ואת מתוקה, ונתקף בהלם. שנה לפני-כן דחה את בקשת רחל לאפשר לשלושתם להתחבא מתחת לביתו. עכשיו רבצה רציחתה על מצפוננו.

"מה אתם מחפשים פה?" שאל ואלנטי.

"אנחנו יודעים שדודה שרה ומשפחתה נמצאים פה, ואנחנו מבקשים להצטרף אליה". ואלנטי מיהר להכניס את הילדים לביתו לפני שהשכנים ישימו לב למתרחש. הוא אמר לאלכס שאת מתוקה לא יוכל להחביא, כיוון שאינו מאמין שתוכל לשמור על שקט.

דודה שרה ובנותיה: מניה וקלרה.

9. כמסופר בפרק הראשון, אחרי הכיבוש מסרו הגרמנים את בית מלמן למשפחת בק. שם סופר גם מדוע אפשרה משפחת בק ליהודים להתחבא במחילה מתחת לביתם, ומדוע הגישה להם סיוע עד סוף המלחמה.

אלכס השיב, "אני כבר גדול. אני אמשך מפה ליערות, ואצטרף לפרטיזנים. אנא, הסתר בביתך רק את אחותי".

ואלנטי בק התרגש מבקשתו של הילד בן שבע וחצי. הוא העלה אותם לעליית-הגג, נתן להם צעצועים של ילדי מלמן, וירד לשוחח עם הנחבאים במחילה. הוא הציג בפניהם את השאלה, "האם אתם מוכנים לקבל את הילדים?" השישה-עשר קיימו דיון ממושך בעניין, ולבסוף החליטו ברוב-דעות שקבלתם מסוכנת מדי, ויש לשלחם מהבית. אז התרחש הבלתי-יאומן: פולני ממוצא גרמני אמר ליהודים: "הילדים האלה הגיעו לכאן ממרכז העיירה. איש לא ראה אותם בדרך. אצבע אלוהים בדבר. אלוהים החליט שעליהם לחיות פה מתחת לביתי, ועלי לקיים את מצוותו. לפיכך, כבעל-הבית, אני מטיל וטו על החלטתכם, וקובע שהילדים יצטרפו אליכם". בתיאום עם ואלנטי, עלו שרה וקלארה לעליית-הגג, רחצו את מתוקה ואת אלכס, גילחו את שער ראשיהם, והורידו אותם למחילה. מניינם גדל לשמונה-עשרה.

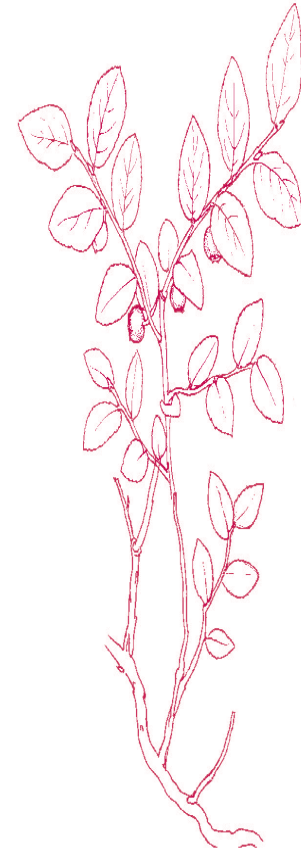
זמן קצר אחר-כך אירע אסון: בשריפה ברחוב עלו באש עשרים בתים, לרבות בית-החרושת לשמן. גג בית מלמן התחיל לבעור. עשן רב חדר למחילה, והמסתתרים החלו להיחנק. הם חששו שאם יצאו החוצה, יסגירו אותם השכנים האוקראיניים לגסטאפו, וגורלם ייחרץ. ביסודות הבית היה מרתף נוסף, שנבנה גם כן בתחילת המלחמה, כתחליף, אם יגלה הגסטאפו את המחילה הגדולה. ביניהם לבינו חציץ קיר. הנחבאים חשפו אותו, וניסו לחצוב בו פתח לפני שייחנקו בעשן. בתוך המהומה נתקפה מניה בת הארבע-עשרה, אחותה הצעירה של קלארה, בטיירוף, הרימה את הפתח לחדר האורחים, יצאה מן המחילה, רצה לחצר, וצעקה: "אבא, אני לא מוכנה למות מתחת לאדמה, אני רוצה לחיות!" השריפה כובתה זמן קצר אחרי זה, אבל עבור מניה זה היה מאוחר מדי. היא רצה מן החצר לרחוב. למזלה הרע, זיהו אותה שני בחורים שלמדו אתה בבית-הספר, והלשינו עליה בפני הגסטאפו. היא נאסרה, נחקרה על מקום מחבואה, ועונתה קשות, אך לא הוציאה הגה מפיה. היא אף המרידה אנשים, שנחקרו שם על דברים אחרים: "אלה כלבים, אם תספרו הם ירצחו אתכם". החוקר הראשי ירה בה בראשה באחת.

חודשיים אחרי שאלכס ומתוקה הגיעו לבית מלמן, בעשרה ביולי 1942, חיסלו הגרמנים את מחנה-העבודה שליד ז'ולקייף, וכארבעים מכלואיו האחרונים נרצחו ביער הסמוך. העיר הוכרזה "יודנריין"¹⁰. הגרמנים המשיכו לערוך מצוד אחר יהודים שהסתתרו, והנתפסים נורו בבית-העלמין היהודי.

במחילה היו ארבעה ילדים רכים: הבן של מלמן, הבת של פטרונטש, אלכס ומתוקה. קלארה ציירה להם דמויות על עיתונים בעפרונות שוואלנטי סיפק להם. מהציורים עיצבו הילדים דמויות, ושיחקו אתן. קלארה לימדה את אלכס לקרוא בפולנית, והוא קרא עשרות פעמים ספרים, שהנחבאים הביאו אתם, ושוואלנטי הגניב להם.

ואלנטי שתה כמעט ללא הפוגה משקאות חריפים, והיה שתוי לעתים קרובות. הוא שירת במשטרה המקומית. היה חשש שבמצב של שכרות הוא יספר לחבריו על היהודים שבמסתרי ביתו. כדי לזכות באמון השוטרים ואנשי הגסטאפו, הוא קיים מדי שבוע מפגש קלפים בביתו. אנשי גסטאפו ושוטרים מקומיים שיחקו מעל ראשי הנחבאים, השתכרו, שרו, והתהוללו. לעתים נשארו אחדים מהם לישון בדירה עד למחרת. לקראת סוף המלחמה שיכנו השלטונות בבית שני חיילים גרמניים, האחראים לתחנת הרכבת הסמוכה, שדרכה הובלו יהודים למחנה-ההשמדה בלז'ץ.

פעם הגניב ואלנטי למחילה גלובוס. בעזרתו עקבו הנחבאים אחרי התפתחות המלחמה על-פי דיווחי ה-BBC בחדר האורחים שמעליהם. "ארץ-ישראל עלתה פעמים רבות

10. בגרמנית - נקייה מיהודים.

מתוקה לאחר המלחמה.

בשיחות במחילה", סיפרה מתוקה, "המבוגרים ניהלו ויכוחים סוערים על השאלה מה היה קורה לו לפני המלחמה הייתה ליהודים מדינה עצמאית משלהם".

ב-27 ביולי 1944, לאחר ימים אחדים של הפגזות והפצצות, נכנסו הסובייטים לעיר. חלק מן הפגזים והפצצות התפוצצו סמוך מאוד לבית מלמן. מתוקה מתארת:

הרבה אנשים בסביבה נהרגו בהפגזות הללו. אמרתי: עכשיו נמות מפגזים אחרי ששרדנו את כל המלחמה. החלום שלי היה לאכול, כשתיגמר המלחמה, לחם עם חמאה וריבה. פתאום היה שקט. ואלנטי דפק על מכסה המחילה. פתחנו את המכסה. ואלנטי אמר, "הרוסים הגיעו, אתם משוחררים..."

לא מיד יצאנו. היינו בהלם. לא האמנו, שסוף-סוף אפשר לצאת. ישבנו עוד חצי יום למטה מפחד, מחוסר אמונה שהכול נגמר.

כשהמבוגרים החליטו לצאת הם התקשו ללכת כיוון ששריריהם התנוונו. בחוץ היה אור. עיני נמשכו לפרח קטופיסקי: צהוב, גדול, יפה, מזכיר מקור של ברווז, קטיפתי בפנים. הייתי המומה שיש דבר כזה יפה בעולם.

מתוקה, ילידת אפריל, שנקטפה מאמה ביום הולדתה בחודש האביב, וגילתה בראשונה, רק בגיל חמש, את נדיבות קיומם של פרחים בעולם, חייתה אחד-עשר אביבים בגן-העדן הקסום של הדסים, וקנתה בו את עולמה הטבעי, שנועד לה מקדמת דנא, בהמריאה באוויר, בחירות פריחתה, במעופה כפרימה בלרינה של להקת המחול של הדסים. זו מהות בית-הספר של הדסים: בית-ספר לעופות חול.

מחמשת אלפי היהודים בעיר נותרו שבעים. בלילות שוטטו ברחובות כנופיות של אוקראינים והם רצחו ניצולי שואה. חיילים סובייטיים אנסו נשים באכזריות. השלטונות החדשים התנהגו עם התושבים ועם מעט היהודים באלימות רבה. הם החרימו בתים ורכוש, ואסור היה לומר מילה של ביקורת. כשהחרימו רכוש מבית מלמן, קילל אותם ואלנטי. הוא נאסר מיד, ונידון למוות. טענותיו, שהחביא בביתו יהודים במשך המלחמה, לא הועילו. המבוגרים שלחו את מתוקה ואת אלכס להתחנן בפני המפקד הבכיר על חייו. תחינות הילדים ריככו את לבו. ואלנטי שוחרר, וברח עם כל משפחתו מערבה, אל מחוץ לאזור השלטון הסובייטי.

בשנת 1945 סיפחה ברית-המועצות את האזור רשמית. אלכס ומתוקה נספחו למשפחת שווארץ, נדרו יחד אתם ועם משפחת מלמן ופרטוש, מערבה - לפולין העצמאית. בליגניץ קיבלו ראשי המשפחות על עצמם לשקם ולנהל מפעל לשמן. הם הצליחו מאוד, ומצבם הכללי השתפר ללא הכר. שוב הוכיחו היהודים את כושר שרידותם. מנהל החשבונות היה משה אלטשולר-אשל, לימים גזבר הדסים. מתוקה מוסיפה ומספרת:

גרנו בדירה גדולה. התאוששנו מבחינה כלכלית, ואכלנו כמו מטורפים. לי אמרו שאמא נמצאת ברוסיה והרבה זמן ציפיתי לשובה. רק אחרי שנתיים, כשאמא של אחד מחברי בגן חזרה, הבנתי שאמא שלי לא תשוב לעולם. אז התחלתי לקרוא לדודה שרה - "אמא".

בבניין שלנו התגוררו רק יהודים. אני הייתי הכי קטנה, ולא היה לי עם מי לשחק. יום אחד הגיעו לבניין עליזה בר ודודיה. כשראיתי אותה בראשונה היא הייתה כמו מקל עם זוג עיניים כחולות. ירוקה כולה מתת-תזונה.

מיד נקשרנו זו לזו. יחד נדדנו באירופה בנתיבות "הבריחה" בדרך לארץ-ישראל, ויחד למדנו בהדסים.

ה. נדודים באוזבקיסטן

משה פרומין נולד בשנת 1940 בעיר רובנה בצפון-מערב אוקראינה, שהשתייכה בין שתי

מלחמות-העולם לגליל ווהלין שבפולין. העיר הייתה צומת חשוב במסילות הברזל של רוסיה, אוסטריה ופולין. ערב מלחמת-העולם השנייה ישבו בעיר כ-57 אלף תושבים, כמחציתם יהודים.

משה היה בן יחיד לישראל וליהודית. הוא למד בכיתתנו. יהודית, אמו, הייתה אם-בית ראשית בכפר, ושושנה לרנר, דודתו, הייתה אם-בית שלנו בקבוצה ה' בכיתה ט'. משה ואני היינו מיודדים מאוד, ויחד עברנו בכפר חוויה מסעירה.

ישראל פרומין היה מראשי תנועת הנוער "גורדוניה" בפולין ומנהיג התנועה בעיר. לפרנסתו הוא עבד כעמיל מכס, אך את רוב זמנו הוא הקדיש לפעילותו הציונית-חלוצית. הוא נולד בעיר קורץ למשפחה עשירה מאוד, בעלת מפעל לכלי חרסיה. דוגמאות ראשונות מכל סדרה חדשה נהג הסבא לשלוח לבתו, דודתו של משה, שעלתה כחלוצה לארץ-ישראל והתגוררה בראשון-לציון - כך נשמרה מורשת המשפחה. למשפחת פרומין היה בית מרווח דו-קומתי. ראשי התנועה הציונית ביקרו בביתם, לרבות משה שרת, ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית (ולימים - ראש הממשלה ושר החוץ), ופנחס לבון, מנהיג "גורדוניה" (ולימים - שר הביטחון). שליחים מארץ-ישראל השתכנו בביתם. עוד לפני נישואיהם בילו ישראל ויהודית ארבע שנים בהכשרת "גורדוניה", שנועדה להצטרף לקיבוץ משמר-השרון. בשנת 1936 הודיעה להם הנהגת "גורדוניה", "לכו לרכונות להתחתן, הוויות בדרך". למחרת התחתנו, אך הוויות לא הגיעו, כיוון שלישראל לא נמצא מחליף ברובנה. בציפייה למחליף ולוויזה, נולד משה.

ימים אחדים אחרי פרוץ מלחמת-העולם כבשה ברית-המועצות את רובנה. על תושביה נוספו אלפי פליטים מהשטחים, שכבר כבשו הגרמנים. ביוני 1941 היו בעיר שלושים אלף יהודים. השלטונות הסובייטיים פירקו את כל המוסדות היהודיים, סגרו את בתי-הספר היהודיים ואסרו על קיום מפלגות ציוניות. הפעילות הציונית ירדה למחתרת, וישראל פרומין היה אחד הפעילים הראשיים.

כשהכריזה גרמניה מלחמה על ברית-המועצות, קנה ישראל מעגלון אחד עגלה ושני סוסים, העמיס עליה את בני משפחתו, את הורי אשתו, את שושנה, אחותה, ואת משפחת העגלון, וברח מזרחה - לאוזבקיסטן. כשלוש שנים נדדה המשפחה באוזבקיסטן מכפר לכפר. מספר משה:

הזיכרון שלי מגיל שלוש: אבי חלה. העלו אותנו על העגלה. הוא נופף בידו לשלום; ומאז לא ראיתי אותו. מעולם לא דיברו יותר על גורלו. גם סבי נפטר. דודי נמלט, והעגלון ברח עם חפצינו.

נותרנו אמא, סבתא, דודה ואני. היינו מגיעים לכפר, ודופקים על דלת אחד הבתים. לפעמים גירשו אותנו, ולפעמים קיבלו אותנו בנועם, אפשרו לנו להתרחץ, וכיכרו אותי בכוס חלב. רוב הזמן היינו רעבים.

בשנת 1943 הגענו לקולחוז מויאן באוזבקיסטן, הקרוב לעיר קובסאי. שלוש הנשים יצאו לעבוד בקטיף כותנה. כולן חזרו עם ידיים שותתות דם. נשארתי עם סבתא פרידה. כמובן, היינו רעבים, בכיתי מרעב. אמי אמרה, "כשנחזור הביתה נשים לחם על השולחן, ותאכל כמה שאתה רוצה". הלכתי לישון רעב.

האוזבקים הם מוסלמים דתיים, ולהם חוקי כשרות בדומה ליהודים. קרה שאחת הפרות בקולחוז נחנקה, ועבורם הייתה טריפה, אסורה למאכל. הייתה לנו שכנה, ללא בעל, ולה עשרה ילדים. סיפרו שצעקה לילדים, "החוצה, כלבים!". ראיתי אותה הולכת עם סכין גדולה. למרות שהייתי בן שלוש, הבנתי יפה את הנסיבות המיוחדות, גררתי ביד את סבתי, והלכתי לשדה בתוך עשבים שהיו גבוהים ממני. חתכנו מהפרה כמה שיכולנו, חתיכת בשר גדולה, וטמנו אותה מתחת לרצפת החימר שבביתן, ששמר על

משה פרומין: "חתכנו מהפרה כמה שיכולנו".

יהודית פרומין, אם בית ראשית בהדסים.

קור כמו מקרר, וזה החזיק את המשפחה. המצב השתפר ביותר כשאמא השיגה עבודה כעוזרת מחקר בחוות ניסויים של אגרונום אנטי-קומוניסט, שהוגלה לאוזבקיסטן. שם, בבוסתן שבחווה, מותר היה לי לאכול פירות כאוות-נפשי. עם סיום המלחמה חזרנו לפולין, והתחלנו במסע נדודים בדרכי "הבריחה" לארץ-ישראל.

1. הבריחה

בשנת 1944, לאחר שהצבא הסובייטי שחרר את אוקראינה, הקימו עשרות פרטיזנים יהודיים בעיר רובנה מרכז ליהודים, שניצלו מן השואה. אלה היו חברי תנועות נוער ציוניות, שביקשו להגיע לארץ-ישראל. אליהם הצטרפו יהודים, שלפני המלחמה היו רחוקים מציונות, ואחריה חשו שלא יוכלו להמשיך לחיות במקומות מושבם הקודמים, שהפכו לבתי-קברות ליהודים. הברבריות של השליטים החדשים, הסובייטים, לימדה אותם, שעליהם לנטוש את מזרח אירופה. המשטר הקומוניסטי הנוקשה אילצם לפעול כחשאי. נודע להם, שברומניה מארגנים שליחים מארץ-ישראל ספינות להעלאת יהודים ארצה. קבוצות קטנות של יהודים מרובנה החלו להסתנן לרומניה כדי לעלות. החלה תנועת "הבריחה".

גם בוילנה, בירת ליטא, התרחש סיפור דומה, ללא קשר וללא ידיעה על המרחש ברובנה. פרטיזנים יהודיים, שחזרו מהיערות, ובראשם אבא קובנר, בני תנועות הנוער, לוחמי הגטאות, החליטו עוד ביערות, שבסיום המלחמה יאספו ניצולים ויעשו כל מאמץ לברוח לארץ-ישראל. גם לשם, לאחר השחרור מהכיבוש הנאצי, הגיעו השמועות שאפשר להפליג לארץ-ישראל מרומניה. הם החלו לארגן קבוצות קטנות של ניצולים שברחו לרומניה כדי להפליג ארצה. שתי הקבוצות לא ידעו זו על זו, ונפגשו ברומניה. בהמשך, גילתה אותם המשטרה החשאית הסובייטית, וחלקם הועמדו לדין על היותם ציוניים ועל סיוע להברחת יהודים. הבריחה מרובנה ומווילנה נחסמה.

מאוחר יותר באותה שנה שוחררה פולין. יהודים רבים, שהתגוררו לפני המלחמה בפולין ומצאו את עצמם תחת שלטון סובייטי - כמו אלכס, מתוקה, עליזה וקרוביהם - עברו לפולין. רבים שברחו מפולין לברית-המועצות בזמן המלחמה, חזרו לארץ מוצאם. כל אלה רצו לעלות לארץ-ישראל. הם התרכזו בלובלין ובקרקוב, והחלו לברוח מאוחר יותר לרומניה, - ברגל, במשאיות וברכבות, עם מסמכים מזויפים, בהתאם להתפתחות המלחמה. לאחר סיומה, הם ברחו לאיטליה, לאוסטריה ולגרמניה. נקודות מעבר בלתי-חוקיות הוקמו על גבולותיה של פולין עם צ'כוסלובקיה ועם רומניה. ליישוב היהודי בארץ-ישראל ולתנועה הציונית לא היה קשר לבריחתם ואף לא מידע עליה.

מסגרת ארגונית ראשונה הוקמה בראשותו של אבא קובנר - פרטיזן, משורר ואיש "השומר הצעיר". ב-26 באפריל ייסד קובנר את "ארגון שרידי מזרח אירופה", אך בגלל התנגדות בן-גוריון פורק הארגון. בן-גוריון רצה לשלוט על המערכת הפוליטית הציונית, וחשש שבאין לו שליטה עליו, יסכן הארגון הזה את מעמדו. הוא גם רצה לנצל את תנועת העקורים ממזרח אירופה למערכה ואת התרבותם במחנות עקורים בגרמניה, כדי להשיג אהדה בדעת הקהל בעולם המערבי, ולהביא להקמת מדינת ישראל.

עד מהרה התברר, שהעלייה מרומניה בלתי-אפשרית, והבריחה פנתה מערבה, לאיטליה, שבה היו יחידות של הבריגדה היהודית מארץ-ישראל, במסגרת הצבא הבריטי. החיילים הקימו ארגון מרכזי שדאג לניצולים היהודיים, בהנהגת קואליציה של כל המפלגות. עד אוגוסט 1945 הגיעו לאיטליה חמישה-עשר אלף יהודים. אולם האפשרויות להגיע

אבא קובנר: ייסד את "ארגון שרידי מזרח אירופה".

לארץ-ישראל הוגבלו מאוד והיו בלתי-חוקיות. לכן, התקבלה החלטה לכוון את הזרם הגובר של הניצולים לגרמניה.

הבריחה הספונטנית הפכה אחרי המלחמה לארגון בלתי-חוקי גדול, שמטרתו להעביר יהודים רבים ככל האפשר ממזרח אירופה למערבה, ולהעלותם ארצה. בראש הארגון עמד שאול אביגור. בספטמבר 1945 הגיעו לאירופה שליחים ראשונים מארץ-ישראל, שכיוונו את הניצולים בדרכי הבריחה. זרם הבורחים נע בין נקודות שונות בהרי פולין-סלובקיה, או דרך שלזיה העילית – לאזור נאכוד בבוהמיה, או דרך שטטין – לברלין. הבורחים לצ'כוסלובקיה עברו דרך פראג לבוואריה, או דרך בראטיסלאווה – לווינה, ומשם לזלצבורג, ואחר-כך לגרמניה, או לאיטליה. הסובייטים, שהידקו את שליטתם במזרח אירופה, אפשרו בדרך-כלל את הזרם הבלתי-חוקי הזה, אך לעתים עטו על הפליטים ועל המארגנים, ואסרו אותם. אחדים מהם שהו שנים בגולאגים, ואחדים אף קיפחו את חייהם במאסר. בדרך-כלל, נהגו הסובייטים לעצום עין. גישת הבריטים הייתה כצפוי עוינת, ואילו צבא ארצות-הברית, אחרי כמה היתקלויות, קיבל את זרם הפליטים, מחשש משערורייה עם הממשל ועם דעת הקהל בארצות-הברית, ומשום שממילא לא היה מסוגל להורות לחייליו לעצור את הבריחה בירי על פליטים יהודיים.

במפעל הזה השתלבו לוחמי הבריגדה. אחד הבולטים שבהם היה משה זעירי, שניהל את מעון הילדים בסלאווינו שבאיטליה – לימים מרכז התרבות בהדסים. השתלבו גם ניצולי שואה, ובהם זאב אלון, מורנו, מאשה ואייזיק זריבץ ויצחק לרנר, עובדי המשרד בכפר. בשנת 1945 הפכה הבריחה מפולין למנוסה, אחרי שבעיר קיילצה טבחו תושבים פולניים בניצולים יהודיים, שחזרו לעירם, וביקשו לשוב לבתיהם. ארבעים יהודים נרצחו, ועשרות נפצעו. עשרות אלפי יהודים ברחו לגרמניה, גם כאלה שתכננו להישאר בפולין. פוגרום קיילצה הבהיר ליהודים, שתבוסת גרמניה הנאצית לא חיסלה את האנטישמיות.¹¹

ז. מסע הילדים באירופה

בשנת 1946 הגיעו שליחי ארגון "הבריחה" לפולין. הם הסבירו לניצולי השואה שם, שהשלטונות הבריטיים מונעים מאנשים מבוגרים לעלות לישראל, אך מעניקים אשרות כניסה לילדים – ובייחוד ליתומים. הם הציעו ליטול את ילדיהם, להעלותם ארצה, ולהכניסם לפנימיות שיעניקו להם את התנאים הטובים ביותר ואת החינוך המעולה ביותר. השליחים הבטיחו לקרובי הילדים, ששרדו בנס בשואה, שלא יאונה לילדים כל רע, והם יגיעו תוך שבועיים לארץ-ישראל. ההורים והקרובים של שבת, של מתוקה, של אלכס, של עליזה ושל אפרים, האמינו, ומסרו אותם לידי השליחים.

ההבטחות היו ללא כל בסיס, ואולי אפילו תרמית מודעת. מי הסמיכם? האם זו הייתה המדיניות, או שמא מדובר ביוזמה מאולתרת של "צברים" שהאמינו שהכול מותר להם, וש"יהיה בסדר"?

מסמכים, שנחשפו לאחר עשרות שנים, מלמדים שהסוכנות היהודית התנגדה לעלייה שלא באמצעותה.¹² מדיניות ההצלה של המוסדות הרשמיים הייתה מדיניות של "סלקציה" – ברירה והצלה של מי שקבעו המוסדות כמוכשרים ומתאימים לתכלית הקמת מדינת

מסע באירופה.

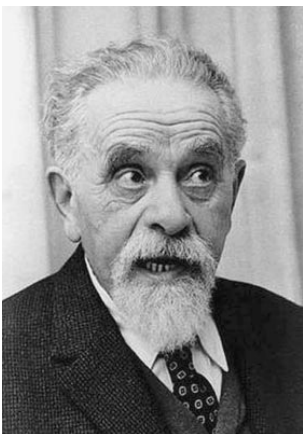
מסע הילדים באירופה.

11. המקור: אתר מרכז המידע אודות השואה, יד ושם.

12. "... הסוכנות [היהודית] התנגדה באותם הימים לכל צורה של עלייה בלתי-לגלית, משום שלא רצתה לאבד את השליטה על העלייה לארץ-ישראל. המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות גרסו, שיש להעלות ארצה חלוצים, שיצטרפו בארץ לעבודה חקלאית במסגרת שיתופית,

ולהימנע מעליית 'סתם יהודים', שיתיישבו בערים ויעסקו במסחר. יצחק גרינבוים, הממונה על תיק העלייה בסוכנות היהודית, הצהיר בישיבה סגורה, שהתקיימה בווארשה, שיילחם בכל האמצעים בתירוף הבלתי-לגלית" – יהודה לפידות, העלייה הבלתי-לגלית, לידתה של מחתרת, ירושלים, תשס"ב.

היהודים, והפקרה מכוונת של ה"לא-מוכשרים".
 "סלקציה" היא גורם, שאין להימנע ממנו בקשר לבעיות ההגירה לארץ-ישראל. 'סלקציה' פירושה - בחירתם של גברים ונשים צעירים אשר הוכשרו באירופה למטרות פרודוקטיויות ... לא נוכל לתת נשק מסוכן יותר בידי אויבי ציון ... מאשר תוצף ארץ-ישראל באנשים באים-בימים, או בלתי-רצויים..."¹³.
 כשהשמדת היהודים הייתה בעיצומה - ובארץ ידעו על כך - כשנתרו בחיים רק עשירית מיהודי וארשה, ונערך הגירוש השני של יהודי הגטו, הכריע ד"ר יצחק גרינבוים (שהיה בין מלחמות-העולם מנהיג התנועה הציונית בפולין, וציר ב"סיים", הפרלמנט הפולני, ולימים - שר הפנים הראשון בממשלת ישראל) בדילמה של מה עדיף: הצלה או התיישבות. ד"ר גרינבוים היה נגד הצלה. והרי פרוטוקול הדיון בהנהלת הסוכנות היהודית:

יצחק גרינבוים: "הצלה או התיישבות".

יצחק גרינבוים: וכששאלו אותי [האם לקחת מכספי] קרן היסוד [למימון] הצלת היהודים בארצות הגולה, אמרתי לא. ואני אומר עוד הפעם לא! כבר איזה חודשים אני נמצא בפלוגתא עם אדם, שהוא יודע מה שהוא דורש. שמו הרב איצ'ה מאיר לויין, והוא אומר לי: קחו מכספי קרן היסוד ... האם לא תפסיקו את העבודה בארץ-ישראל בשעה שיש תקופה כזאת, בשעה שרוצחים וטובחים יהודים במאות אלפים ובמיליונים? אל תייסדו מושבות חדשות, תוציאו את הכספים לאותם הצרכים ... אבל אני חושב שנחוץ להגיד כאן: הציונות היא מעל לכול.

סופיסקי: גם מנקודת השקפה ציונית אנו צריכים להקדיש חלק גדול מהתקציב למען הצל כל מה שאפשר להציל ...

יוסף שפרינצק [לימים - יושב-הראש הראשון של הכנסת]: מעשי ידי טובעים בים, ואנו מדברים על פרוגרמה ציונית?

גרינבוים: יגידו שאני אנטישמי, שאינני רוצה להציל את הגולה ... אני לא אדרוש שבתקציב הנהלת הסוכנות, מהכסף שישנו, יהיה מוקצב סכום של 300 אלף [לירות שטרלינג] למטרה זו [סיוע יהודי אירופה], לא אדרוש זאת. ואני חושב שמי שידרוש דברים כאלה, עושה פעולה אנטי ציונית.¹⁴

חלק מהשליחים התרשמו לרעה מניצולי השואה. ובמקום לסייע להם לעלות ארצה, פעלו למנוע את עלייתם, או, לפחות, לדחותה. בתחילת 1946 אמרו פעילי "הבריחה" לבן-גוריון, אחרי שחזרו לביקור מולדת מפולין:

זה יהיה חורבן, אם כל המחנות יעלו... את כל החלאה הזאת, כמו שהיא, תעלו לארץ-ישראל?¹⁵

דבריהם החמורים השתלבו בדעות שליליות על ניצולי השואה, שהשמיעו לפני-כן אישים בכירים בארץ-ישראל. בספטמבר 1945 אמר דוד שאלתיאל, מקורבו של בן-גוריון ומפקד ה"הגנה" בחיפה:

העובדה, שאדם היה במחנה [ריכוז], לא יכולה להיות מספיקה לשלוח אותו לארץ-ישראל. אלה שנשארו בחיים, הם חיו [שרדו] כי היו אגואיסטים ודאגו קודם-כל לעצמם.¹⁶

יוסף שפרינצק: "יגידו שאני אנטישמי".

13. מתוך מכתב על מדיניות ההצלה של המוסדות הרשמיים, 1 בפברואר 1940 - בן הכט, כחש. תל-אביב: תש"ל, עמ' 291, באתר שואת יהדות הונגריה "דעת" - מרכז לימודי יהדות רוח, www.daat.ac.il/data/hungary.
 14. המסמך מובא לפי תום שגב, המיליון השביעי, עמ' 89, באתר "דעת", אתר גטו וארשה, היבטים היסטוריים של השואה: אפילוג: "מה עדיף, הצלה או התיישבות?"
 15. עדית זרטל, זהבם של היהודים. תל-אביב: עם עובד, 1996, עמ' 418-419.
 16. זרטל, עמ' 419.

שאלתיאל הזהיר מפני האנשים ה"אגואיסטים" האלה, העלולים לסכן את מפעל ההתיישבות.

רבע מיליון העקורים שהביאו פעילי "הבריחה" לאירופה המערבית, תמרנו את ארצות-הברית ואת בריטניה למצב בלתי-נסבל. אפשר להניח, שלו פתחה בריטניה את שערי ארץ-ישראל למאה אלף עקורים, הייתה ממתנת את דרישות היהודים מבלי להסתכן במרד ערבי. ערביי ארץ-ישראל היו אז נפחדים ונבוכים למדי בעקבות תבוסתה של גרמניה הנאצית. אי-גמישותה של ממשלת הלייבור הבריטית ורגישותו של ממשל טרומן ללחצים הציוניים, האיצו את תהליך החלת הריבונות היהודית על ארץ-ישראל. ילדי "הבריחה" ומחנות העקורים היו נשק חזק בידי בן-גוריון.

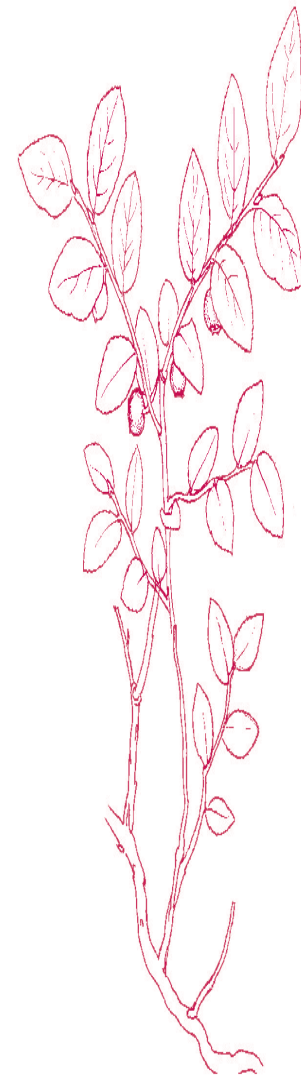
מתוקה, אלכס, עליזה ואפרים, צורפו לקבוצת ילדים, שיצאה למסע של ימים אחדים לארץ-ישראל. מסעם נמשך כשנתיים. באותו הזמן, באותן הדרכים ובדרכים מקבילות, הסתננו בדרכי הבריחה משפחת וייס, משפחת פרומין ועוד כמאתיים וחמישים אלף יהודים ששימשו בידי בן-גוריון נשק תעמולתי ונשק דיפלומטי כדי ללחוץ על הממשל האמריקני להסכים להקמתה של מדינת ישראל, שתקלוט את העקורים. אלכס מספר: דודי, אבי המאמץ, שילם הרבה כסף כדי שיעלו את מתוקה ואותי באופן רשמי לארץ-ישראל. מסתבר, שהתחייבות השליחים הייתה במקרה הטוב בלתי-מבוססת. דבר אחד בטוח: כשהם התחייבו, לא הייתה להם סמכות, ואמרו [לנו] דברים שאינם אמת. חלפו מאז שישים שנה ועדיין לא ברור לי אם מדובר בהונאה מהרגע הראשון, או שהתוכניות השתבשו, או שאולי הכול היה פרי תקוות ומאוויי-נפש של אנשים תמימים.

מתוקה, אלכס ועליזה, צורפו לקבוצה של מאה וחמישים יתומים יהודיים. הם נסעו ברכבת עד גבול פולין-צ'כוסלובקיה. כיוון שלא היו להם דרכונים, או אישורי מעבר, וכיוון שהמדינות סגרו את גבולותיהן אחרי המלחמה ולא אפשרו מעבר חופשי, התחפשו הילדים לצוענים, שעל תנועותיהם לא הקפידו. הם עברו את הגבול בלילה במקום שלא נשמר היטב, תוך מסע רגלי מפרך. מתוקה מספרת:

נדדנו במכוניות-משא צבאיות, שנותרו מן המלחמה. רבות מהן לא היו כשירות. גנבנו גבולות בהיחבא לאחר מסעות מפרכים. סבלנו ממחלות בלתי-פוסקות ומכאבי אוזניים קשים. עליזה צעדה לפני ביערות, כשליד אדם, מטושטשת מכאבים, נוטפת מוגלה מדלקות. כך נדדנו חודשים רבים בחורף האירופי. מדי פעם התמקמנו בפחונים, במחנות צבא שנעזבו. שם פגשנו קבוצות יתומים יהודיים, שנדדו כמונו. את אחד המחנות שעברנו, באשאו ליד מינכן, ניהל זאב אלון, לימים מורנו בהדסים. לבסוף התמקמנו לזמן ממושך יחסית במחנה פירטן. אם-הבית שלנו הייתה מאשה זריבץ. אחד ממנהלי המחנה היה בעלה, אייזיק. שם הצטרף לקבוצה שלנו אפרים גת. בפירטן העירו אותנו מדי בוקר באזעקה. הייתי מזנקת מהמיטה באימה. עד היום אני תוהה איך לא עלה על דעתם של אנשים מבוגרים, שלא להשתמש באמצעי נורא כזה להשכמה. שם לימדו אותנו קצת עברית וקצת חשבון. קיבלנו חבילות מהג'וינט, ובהן שוקולד, משחת שיניים וסבון. את משחת השיניים והסבון החלפנו עם הגרמנים תמורת תפוחי עץ, שזיפים ואגסים.

עליזה בר מוסיפה:

בפירטן התגוררנו באולמות צבא ענקיים. לפעמים הלכנו ליער לאסוף אוכמניות. חליתי אז מאוד. הביאו אותי לבית-חולים במינכן. נשארתי שם לבד. הייתי מבוהלת מאוד להישאר לבד עם גרמנים, ולא הייתי בטוחה שיבואו לאסוף אותי ולהחזיר אותי לקבוצה.

בינתיים התגלגלו קרובי אלכס ומתוקה למחנה-עקורים באוסטריה. שם נודע לשרה שווארץ, דודתם המאמצת, כי במקום לעלות לארץ-ישראל, התגלגלו שני אחייניה בתנאים קשים מאוד באירופה. שרה חשה ששליחי "הבריחה" רימוה, וביקשה מאחיה מנח שחזר מרוסיה והגיע לגרמניה להוציא את הילדים ממחנה פירטון, ולהביאם אליה. הוא הגיע לפירטון בדיוק ביום שנמסרו לשליחים סרטיפיקטים לשמונת ילדי הדסים הראשונים ולמטפלת שלהם. אחד הסרטיפיקטים נועד למתוקה. מנח חטף את מתוקה, והביאה לביתו בגרמניה. אלכס המבוגר יותר נשאר בפירטון, ואחרי זמן קצר צורף למסע "אקסודוס".

מתוקה איבדה את ההזדמנות להיות בין שמונת החניכים הראשונים בהדסים. למחרת נסעו השמונה עם מאשה זריבץ לבית-הבראה לילדים העולים לארץ-ישראל, ששכן באחוזת ורבורג בבלנקנזה שלייד האמבורג. עליזה בר מספרת:

חוקר כל שהוא, שהיה עורך רשימת מצאי-מלאי רגשי, התנהגתי ופסיכולוגי, של קבוצת הגיל שאליה השתייכתי כשהגעתי לבלנקנזה, מה היה כותב באותה רשימה? לדוגמה: "בית, חדר, מיטה חמה, ארוחה, טיפול, יחס, נשיקה, חיבוק, צעצוע, צורת אות, ספר, שמים פתוחים, ריצה וקפיצות, חלומות, צחוק, שיחה, אמירת לא! "מה דעתכם על "ניגון, ציור, ריקוד" - בקיצור, עולם ומלואו. ובאם תיראה הרשימה חסרה, יש דברים הדורשים התלבטות ומחשבה, כמו למשל: היכן מקומו של הבכי? ואיזה בכי? לא כאן המקום לדון בכך, נשאר זאת לחוקר העלום, אותו חוקר שאם היה נקרה לקבוצה שלנו בבלנקנזה, היה מתקשה למצוא משהו מאותה רשימה אצלנו, הילדים בני חמש-תשע, שהצליחו לשרוד ולנצח באותה מלחמה.

בבלנקנזה ניסו לחבר אותנו אל המושגים "ילד" ו"ילדות", באופן שאיני יודעת מהו. אולי בזכות יצר ההישרדות עברה על חלק מאתנו, שם בבלנקנזה, תקופה של בין-הזמנים. הבנו שיש לסגור, לסיים, להניח הצדה, להתכחש, להרחיק, להרחיק, לגרש, לשכוח, ולברוח מהחלק הזה בחיינו. זו הייתה תקופת החושך, ולא כדאי היה להדליק אור, אפילו קרן אור של פנס, כדי לראות מה שכן במערה זו.

המערה החשוכה מלאת הדמונים הייתה, ואולי עודנה, אצל חלק מאתנו מחוץ לתחום. איך סוגרים את המערה הדמונית? מתחברים אל היום, אל האור, אל הרגע, אל אותן הנקודות הרשומות לעיל ברשימת הילד. זה התאפשר לנו בראשונה בבלנקנזה.

ואנסה לתאר גשר אחד מני רבים, שאותו בנו עבורנו בבלנקנזה, כדי שנוכל לחבור אל עולם הילדות בלא קשר לגילנו הכרונוולוגי. בבלנקנזה למדנו עברית. לילדי קבוצתי זה היה לימוד ראשון בכלל, משום שלא למדנו כלל לפני-כן. קיבלנו ספר, ובו סימנים ותמונות. חוויית הלימוד הייתה מהפנטת. יש צליל, או אולי בעצם ניתנה צורה לצליל?

ילדי הבריחה במסדר במחנה פירטון. המדריכים: אייזיק ומאשה. בין הילדים: מתוקה, לאה, עליזה, ומרים קרמר.

אך הצליל הוא צליל חדש ובלתי-ידוע - עברית - ואלי מתחברות צורות וסמלים. ומה על הצלילים שהבנו? האם גם לפולנית יש צורות וסמלים? לא שאלנו ולא נענינו. והיו הצחוקים - מדוע יש בעל-חיים אחד, המצויר בספר פעמיים, לאחד קוראים סוס ולשני חמור? סוס היה ידוע לנו, אך מהו

חמור? או מילים בפולנית, שלאותו הצליל משמעות אחרת בעברית – כמו "ריבה", שבפולנית פירושה "דג", ועוד. ובכן ספר ראשון, תמונה ראשונה, הסבר ראשון, התייחסות ראשונה וזכות להשתייך שוב אל משפחת העמים.

הצוות בכלנקנוזה ידע, כנראה, לתת מעבר לזה, והיו פרסים על לימודים. אני לא זוכרת עונשים. ובכן, אפשר לצבוע את החיים גם במחנה – מישהו מביט אליך, מתייחס להישגיך, ומוכן לומר ולהביע בנתינה. קיבלתי גם צעצוע עץ קטן בצורת כלב, שבלחיצה נע לכל הכיוונים. גם קיבלתי חבל קפיצה. הכלב וחבל הקפיצה היו כל רכוש. קילומטרים של קפיצות קפצנו, כל הקבוצה, בזכות חבל קפיצה אחד. ולבסוף גם דילגנו מגרמניה לצרפת, ומשם נעשתה לנו קפיצת-דרך לישראל.¹⁷

ח. במחנה 55 בקפריסין

משה פרומין נדד עם אמו וסבתו מפולין, דרך צ'כוסלובקיה, אוסטריה, וגרמניה, לאיטליה. בדרך שברה סבתא פרידה את הרגל. בהגיעם לתחנת-הרכבת במילאנו מצא משה בן השבע את עצמו עם סבתו שהתקשתה ללכת. אמו יהודית נעלמה. מספר משה פרומין:

ישבנו ליד עמוד. הרגשתי לא טוב. סמוך לתחנת-הרכבת היה בית-חולים. הגעתי למחלקת ילדים. במחלקה ראיתי בראשונה בחיי צעצועים. בדק אותי רופא, ויצא מן החדר. אמרתי לסבתא, "נברח מפה. אם יאשפזו אותי, לא נמצא את אמא". חזרנו לתחנת-הרכבת. פתאום עברו לידנו שני בחורים עם עניבות ירוקות – סימן ההיכר של "גורדוניה". אחזתי ביד אחד מהם, ולא הרפיתי. הייתה לי תחושה, שגורל כל משפחתי תלוי ביד זו, ואם ארפה ממנה, נאבד. למרות גילי הרך, הבנתי שלא יהיה הוגן לסיים את חיינו דווקא באיטליה המשוחררת.

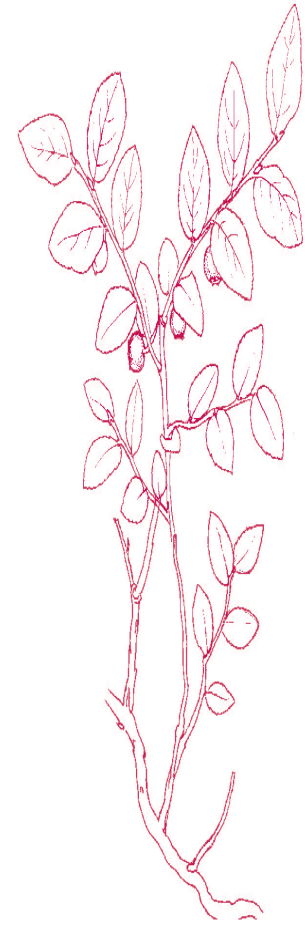
סיפרתי לו את המוצאות אותנו. הוא אמר, שבזמן שהיינו בבית-החולים הם חיפשו אחרינו. הורה לנו לחכות במקום, ומישהו יבוא לטפל בנו. הגיע אדם עם מעיל שחור ארוך, הסתכל לצדדים, וכשראה שאנחנו לבד, שם בידי כסף איטלקי, והורה לי לנסוע ברכבת לבית-הספר הימי "סקולה קדרונה".

בית-הספר הימי שכן בבניין ענק בן שלוש קומות. קלטו אותנו שם, והצביעו לנו על מיטותינו. רצתי למרתף, הבאתי מזרנים, ונאבקתי בחירוף-נפש עם גברים מבוגרים על מזרן עבור אמא. למרות הבטחות האחראי למקום, אמא לא חזרה. אחרי שבוע נאמר לי, שהיא עצורה בבית-כלא, שנמצא בווייה אונינה 5. נסעתי עם סבתא לראותה. השוטרים לא נתנו לנו להתקרב. ראיתי אותה מרחוק מאחורי סורגים.

בספרו זאת לנו, בנקודה יחידה זו בסיפורו, רעד קולו של משה, ודמעות נקוו בעיניו. הוא יגבר על המרחק מאמו, וישיבה אליו בנאמנות. משה פרומין חזר פעמים רבות אל דימוי ה"פיאטה", המאפיין את פסלי האם והילד שלו.

התברר לנו, שאמא נתפסה כמעבר הגבול, ונשלחה לכלא. חזרנו לבית-הספר הימי. לאחר זמן שחררו את אמי שהצטרפה אלינו, וכן הצטרפו אלינו דודה שושנה ובעלה יצחק.

ממילאנו נסענו לבארי. עלינו על ספינת דיג קטנה, הפלגנו ללב-ים, ועלינו על אונייה שעקפה את סיציליה בדרכה לארץ-ישראל. הגענו אל מול חוף חיפה בשבעה ביולי 1945. הקיפו אותנו שבע ספינות בריטיות, ומעלינו חגו שלושה מטוסים בריטיים. דומה היה שניצולי השואה הם אויביה המסוכנים ביותר של האימפריה הבריטית. הורידו אותנו לרציף, רשמו אותנו, ונטלו את כל רכושנו. הצמדתי לגופי מנדולינה,

כיתה ב' בקפריסין.

17. עליזה בר, אצל יצחק תרמור (עורך), דוברכנים על האלכה - סיפור בית-הילדים בכלנקנוזה 1946-1948. הוצאת יד יערי בשיתוף בית לוחמי הגטאות, 1996, עמ' 139-140.

משה פרומין: מילד שואה לפסל חשוב.

שנתן לי במתנה דודי יצחק. היא סימלה עבורי את החופש, אך לשווא. הם עקרו את המנדולינה מידי. הבנתי כי מיגור הגרמנים לא פתר את בעיית היהודים, ואויבי גרמניה אינם בהכרח ידידנו. העלו אותנו על ספינת מלחמה, ושלחו אותנו לקפריסין. בסטודיו של הפסל משה פרומין, בביתו שבצור-שלום, סמוך לעכו, התכוננו בהשתאות באוסף פסלים של כלי נגינה עתיקים שיצר. עינינו דבקו בפסל, שמייצג את הנבל שבו ניגן דוד המלך לפני שלושת אלפים שנה את מזמוריו בבורחו מפני שאול, ובאמצעותו גבר על המוות - ממש כפי ששרה הילד משה עם המוות, ויכול לו פעמים כה רבות. את מאבקי ילדות השואה שלו הטמיע בפסל של נבל עתיק, שבו אפשר לשמוע גם את נגינת המנדולינה, שהבריטים מנעו ממנו.

בקפריסין שיכנו אותנו הבריטים באוהל הודי, במחנה 55. המעפילים התארגנו שם לפי מפלגות. אנחנו היינו בחלקת "גורדוניה". למחנה הגיעו מעפילים ממרוקו. החלו מריבות בין המרוקנים לפולנים. הכתובת על הקיר נרשמה: יהיו בעיות חברתיות ושדים עדתיים בין היהודים בארץ-ישראל.

לשושנה וליצחק לרנר נולדה בת במחנה, לאה. הבריטים שלחו אותם לארץ-ישראל, והם הגיעו להדסים, לפי הזמנת רחל שפירא, בת-דודו של יצחק. ליצחק היה רישיון נהיגה, והוא היה לנהג של הדסים.

לאחר הכרזת העצמאות, עלינו ארצה. נשלחנו למעברה במחנה 89, ליד פרדס-חנה. למחרת בא יצחק, ולקח אותנו להדסים. אותי הכניסו לכיתה ג' עם יקר לאופר ועם משה ליברמן. יותר מאוחר הצטרפה אלינו מתוקה. קראנו לה "הזקנה". המחנכת שלנו הייתה בלומה קטבורסקי, אחותה של רחל שפירא. אמא התקבלה לעבודה כאם-בית.

ט. עלייה ג'

לאחר פרסום הספר הלבן הבריטי במאי 1939 גיבש דוד בן-גוריון, מנהיג היישוב העברי, תוכניות לעלייה ג' ולמרד נגד השלטון הבריטי: אוניות מעפילים יפרצו, בכוח הנשק, לחופי ארץ-ישראל, ויביאו אליה צעירים, שישתתפו במרד נגד הבריטים¹⁸. כחצי שנה לפני פרסום "הספר הלבן", התחיל בן-גוריון לגלגל את רעיון "מרד העלייה". בדצמבר 1938 אמר לחברי הוועד הפועל המצומצם של ההסתדרות הציונית:

עלינו לנקוט בפוליטיקה חדשה ובדרכי פעולה חדשים. נצטרך להודיע לממשלה [הבריטית], שלא נוכל להמשיך בקואופרציה [עמה]. כלפי חוץ נצטרך ההנהלה להתפטר, ונכנס כינוס יהודי עולמי באמריקה ונכריז ונגשים מלחמת עלייה. נסדר עלייה

בית ספר בקפריסין כתה ב'.

לארץ-ישראל על אחריותנו, ונעמיד את אנגליה בפני הכרח להילחם נגד העלייה בכוח. אנחנו לא יכולים ללכת בדרכי הערבים, לא נעשה מרד, לא נשתמש בטרור, אבל נכריז קבל עולם שארץ-ישראל היא ארצנו ... זאת תהיה מלחמתנו הפוליטית על מולדתנו.¹⁹ בפגישה עם נציגי תנועת

18. הרעיון דומה ברוחו לרעיון שהגה זאב ז'בוטינסקי, בשנות השלושים למאה העשרים, בדבר מרד מאורגן נגד הבריטים באמצעות צבא עברי, שינחת בחופי הארץ.

19. יוסף הלר, במאבק למדינה. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, תשמ"ה, עמ' 249-254.

"מכבי", ב-31 במאי, תיאר בן-גוריון את תוכניתו, להביא לארץ מאה אלף עולים צעירים שיקבלו אימון צבאי, ויביאו אתם רכבות מקלעים ("מכונות-ירייה") ומטוסים ("אווירונים"), ואולי יהיו גורם חשוב בכיבוש הארץ בכוח. למחרת אמר בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם: "עלינו להקים כוח צבאי יהודי, שיהיה ביכולתו למרוד, אם יהיה צורך בכוח".²⁰

מפלגת הלייבור הבריטית ניצחה בבחירות הכלליות בבריטניה בחמישה ביולי 1945. הממשלה הבריטית החדשה, בראשות קלמנט אטלי, דחתה את המלצות ועדת מוריסון להעלות לארץ-ישראל מאה אלף יהודים, ואישרה רק עליית אלף וחמש מאות יהודים בחודש. בן-גוריון, שנשאר בפאריס, תכנן בהמרצת ד"ר משה סנה (ראש המפקדה הארצית של ה"הגנה"), מאבק שישתמש בעקורים לעלייה בלתי-חוקית (עלייה ב') ולפעולות התנגדות מזוינות (עלייה ג'). בתחילת אוקטובר 1945 שלח ד"ר סנה שדר מארץ-ישראל לבן-גוריון בפאריס: "היישוב וכל מכשירי הביצוע מאחוריה, ובלעדך לא תבוא ולא תיתכן מערכה".²¹

בתשובה לשדר הזה ניסח בן-גוריון את עקרונות ה"רזיסטנס" במסמך בן שמונה סעיפים. בסעיף השני של המסמך הזה כתוב:

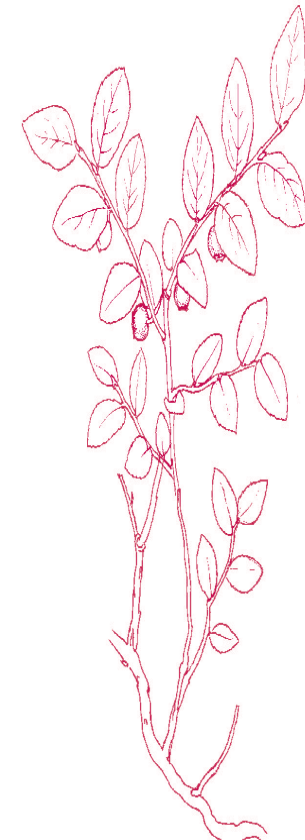
במרכז - הכנות לעלייה ג' (נוסף על ב'), והיא עלייה מזוינת שתעמוד בכוח עצמה בפני משטרה בים או בחוף. בכל שיירה תהיה פלוגה מצוידת במכונות [ירייה], ברימונים ובאקדחים. הפיקוד בכל ספינה של עלייה ג' ימצא בידי בחור מהארץ.

בסעיף השלישי פורטה הפעילות הנדרשת באירופה: רכש, אימונים, מימון, קשר, העברה וגיוס לעלייה ב' ולעלייה ג'. בן-גוריון כתב בסעיף הזה, שהפעילות "מחייבת מפקדה מרכזית בצרפת". לכן, "יש להעביר מיד את אהוד [אבריא] לפאריס. עליו להגיע עוד בהיותי פה, והכרחי ששאל [אביגור] יבוא מיד להתייעצויות ללונדון או לפאריס". בסעיף הרביעי כתוב:

אין לחכות ב"תגובה"²² להכרזה [של הממשלה הבריטית]. ייתכן שלא תהיה כלל הכרזה על מדיניות. ההכרזה הקובעת היא המשכת "הספר הלבן" למעשה. קיום "הספר הלבן" זהו הכרזת מלחמה על העם היהודי, ועל עמנו - עם חסר שלטון ומדוכא - להילחם בכל האמצעים שבידו.

בסעיף השביעי הודיע בן-גוריון, שזו תהיה מלחמה "נועזת ומחושבת לזמן לא מעט", ומזהיר מפני ציפיות מוגזמות: "לא קרב אחרון ולא ציפייה לניצחון מהיר וקל". הסעיף השמיני דן בהסברת ה"תגובה" לדעת הקהל בעולם, ש"חשיבותה שקולה כמעט נגד התגובה עצמה". לדעת-הקהל העולמית לתוכנית בן-גוריון נודעה חשיבות עליונה. מטרת התוכנית הייתה, למעשה, לעצב את דעת-הקהל. בן-גוריון העריך שלא תהיה במערב ממשלה שתיתן יד לחסימת דרכם של ניצולי השואה לארץ-ישראל, אם ההסברה הציונית תתזמר את התקשורת העולמית במבצעים מוצלחים.²³

בן-גוריון לא הסתפק בניסוח תוכניות. מקורביו רכשו נשק קל עבור עלייה ג', וחיפשו אתרים לאחסונו ולהכשרת צעירים להשתמש בו.²⁴ הוא פגש חברים ב"צבא היהודי" (ARMEE JUIVE) - המחתרת היהודית בצרפת בימי מלחמת-העולם השנייה - וקיבל את

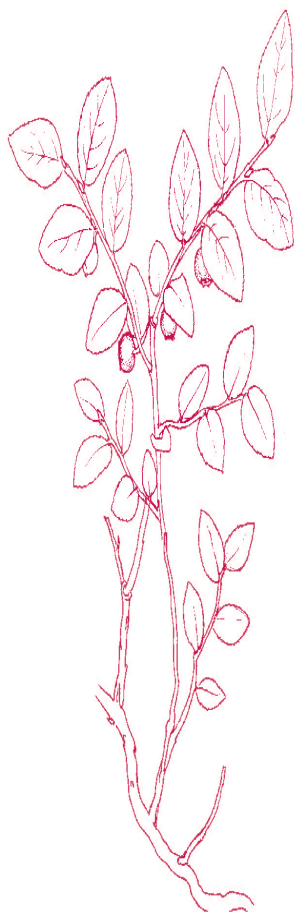
20. יצחק אבנרי, "מרד העלייה - תוכניתו של בן-גוריון לעלייה בלתי-לגאלית". קתדרה 44, תמוז תשמ"ז, עמ' 144-145.

21. דהיינו - טרור. יומן דוד בן-גוריון, 7 באוקטובר 1945, אתר ארכיון בן-גוריון בשדה-בוקר.

22. דהיינו - בפגיעה הטרור, בעלייה ב' ובעלייה ג'.

23. זרטל, עמ' 439-440.

24. יומן דוד בן-גוריון, 8 בנובמבר 1945.

אניית המעפילים "יגור".

הסכמתם לסייע בהגשמת תוכנית התגובה²⁵.

לבן-גוריון לא היה קשר ישיר ל"הגנה". עד 1945 קישר אליהו גולומב בינו לארגון, ואחרי מותו נותק ממנו בן-גוריון למעשה. לפחות מאמצע שנת 1945 עד אוגוסט 1946 קבע משה סנה את מהלכי ה"הגנה", הקצין את דרכה, דחפה להתמחות בלוחמה זעירה ובפעולות טרור, ובן-גוריון נגרר אחריו. ארגון ה"הגנה", שהפלמ"ח השתלט עליו, עסק בפעולות טרור נגד הבריטים בארץ-ישראל ובהעפלה לצרכים תקשורתיים ברחבי העולם, ולא התכוון למלחמת העצמאות.

הפלמ"ח היה כפוף רשמית למטכ"ל ה"הגנה", שנכפף להנהלת הסוכנות היהודית ולבן-גוריון, יושב-ראשה. אבל אהדת רוב חברי הפלמ"ח, נאמנותם והערצתם היו נתונות ליריביו הפוליטיים של בן-גוריון, אנשי טבנקין. כשהבין בן-גוריון שלא יוכל לשלוט בפלמ"ח ולא יוכל לפרקו, ניסה להפעיל חברי "הגנה" ששירתו בצבא הבריטי. רובם לא נענו לדרישותיו. נחום גולן וישראל טל, שנענו לפנייתו, השיגו תוצאות עלובות.²⁶ ביומנו, עודד בן-גוריון את עצמו: "הקשיים המעשיים עצומים, אולם אין הדבר מן הנמנע. והעיקר ישנו האדם ורצונו".²⁷ משה סנה וישראל גלילי, ראשי ה"הגנה", סירבו לשתף אתו פעולה בתוכנית "עלייה ג".²⁸

בתחילת אוקטובר 1945, כששהה עדיין בפאריס, הגה בן-גוריון רעיון להקים ארגון ביטחוני חדש, "משמרת צלחים", שיהיה כפוף לו במישרין ונאמן לו בלבד, מעין משמר הסולטאן, או אחווה חשאית של הטובים ביותר מבני הארץ, השאור שבעיסה. ביומנו תיאר בן-גוריון פרופיל של חברי "משמרת הצלחים" האליטיסטית: אנשי מעשה, שהם גם אנשי רוח, מסורים לאהבת ישראל ומוכנים להקריב את חייהם למען הגשמת מטרות הארגון. הוא ייעד להם משימות: ללכד את היהודים בגולה, לחנכם לאחדות ישראל ולהגביר בהם את אהבת ארץ-ישראל, להקים מחתרות בכל מקום שיהיה צורך בכך, ולהעניק הכשרה חלוצית לנוער היהודי לקראת העלייה ארצה. בסעיף הרביעי במסמך כתוב, ש"כל צלח מוסר, לפני התקבלותו למשמרת, שבועת אמונים לבניין המדינה העברית, לארגון ה'הגנה' בארץ ולביצוע שליחות המשמרת בחייו ובמותו", ובסעיף החמישי כתוב: "חברות במשמרת היא אישית וחשאית. משמעת הצלח למשמרת קודמת למשמעתו לכל איגוד אחר שהוא חבר בו".²⁹

תוכנית "משמרת צלחים" מלמדת, שתפיסת בן-גוריון את הארגון הביטחוני בשנות הארבעים של המאה העשרים הייתה קרובה לזו של הארגונים החשאיים ברוסיה במאה התשע-עשרה ובתחילת המאה הנוכחית ושל הארגונים החשאיים בימי העלייה השנייה ("בר-גיורא", "השומר", "ההסתדרות המצומצמת", "הקבוצה היפואית", "בני פנחס" וניל"י) יותר מאשר לתפיסה מודרנית של צבא סדיר ומקצועי. הרי הם, להשוואה, עיקרי ההסתדרות המצומצמת של תלמידי הגימנסיה "הרצליה" (אליהו גולומב, דב הוז, משה שרת וחבריהם, כשהיו בני-עשרה), שנוסחו בשנת 1913:

מסירות מוחלטת ומשמעת חזקה בעבודה; כיוון חיי החברים לרוח ההסתדרות [המצומצמת של תלמידי הגימנסיה "הרצליה"]; עזרת ההסתדרות לחבריה בחייהם הפרטיים; חשאיות כלפי חוץ בנוגע לקיום ההסתדרות ולחייה הפנימיים.³⁰

25. נחום בוגנר, ספינות המרי - העפלה, 1945-1948. תל-אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1993, עמ' 17.

26. בוגנר, עמ' 18.

27. יומן דוד בן-גוריון, 3 באוקטובר 1945.

28. יומן דוד בן-גוריון, עמ' 19.

29. זרטל, עמ' 442-444.

30. אורי מילשטיין, בדם ואש יהודה. בת-ים: לוי אפשטיין, מהדורה רביעית, 1978, עמ' 30.

באוקטובר 1945 ביקר בן-גוריון במחנות העקורים בדכאו ובברגן-בלזן. כוונתו הייתה לא רק להיפגש עם העקורים, אלא גם לכדוק את האפשרות להשתמש בהם למבצעי עלייה ג'. אחרי שבועות אחדים, כשסיפר על ביקורו לאסיפת הנבחרים בארץ-ישראל, לא אמר דבר על תוכנית עלייה ג':

השרידים המעטים שניצלו בנס מחדרי-הגזים, מעבודת-פרך, מעינויים וייסורים, ממכות ועלבונות, בשמם אני מביא לכם פריסת-שלום של אחים. שתי משאלות הטילו עלי למסור לכם. משאלה אחת: אחדות ישראל. יחד מתו, נענו וסבלו ללא הבדל שבט, ללא הבדל מוצא, ללא הבדל מפלגה. התליינים לא הבחינו. והמשאלה השנייה: מדינת ישראל. היא הצוואה האחרונה של מיליוני הקדושים אשר הלכו למות. רק בגלל היותנו בני עם נטול מולדת ומדינה נספינו, ולא ייכון ניצחון החירות והצדק בלתי אם יתוקן המעוות ההיסטורי שנעשה לעמנו.³¹

אחרי ביקורו במחנות נפגש בן-גוריון בפרנקפורט עם גנרל דווייט ד' אייזנהאואר, מפקד צבאות בעלות-הברית, ועם בריגדיר-גנרל וולטר בדל-סמית, סגנו, והם הבטיחו לו שיהודי מזרח-אירופה יורשו להיכנס לאזורי הכיבוש האמריקניים.³² בתזכיר, שהגיש להנהלת הסוכנות, בנובמבר אותה השנה, כתב בן-גוריון:

אם יעלה בידנו לרכז רבע מיליון יהודים באזור האמריקני, יגביר הדבר את הלחץ האמריקני [על הבריטים], לא בגלל הבעיה הכלכלית, זה אינו גורם בר-חשיבות אצלם, אלא משום שהם אינם רואים כל עתיד בשביל אנשים אלה בשום מקום, אלא בארץ-ישראל.³³

פרופ' יהודה באואר, חוקר השואה, כתב שההנהגה הציונית חששה שאם תיסגר ארץ-ישראל זמן רב, העקורים לא יעלו אליה. דובר על שלוש מאות אלף עולים, ותחזית בן-גוריון התממשה. באואר כתב:

...תהווה מאגר גדול של עולים-בכוח, רובם תחת חסות אמריקנית, שממשלת ארצות-הברית הייתה מעוניינת להיפטר מהם ... האלטרנטיבה היחידה הייתה ארץ-ישראל. לשם כך נדרש לחץ על בריטניה ... המעשה המדיני המרכזי באותה התקופה היה לחצה של ארצות-הברית על בריטניה.³⁴

בשישה בדצמבר 1945, כשחזר בן-גוריון לארץ-ישראל, קבעה הנהלת הסוכנות: המאבק להגשמת הציונות מחייב בשלבו הנוכחי ... נוסף על הפעולה הרגילה המדינית, הקונסטרוקטיבית וההגנתית, מאמץ מיוחד בכיוון הפעולות הבאות: א. הגברת ההעפלה מכל הארצות; ב. הגנה פעילה על ההעפלה בימים ובכניסה לארץ; ג. הקמת תנועה להעפלה ולהגנה עליה, לפי סעיף ב', מסועפת על פני הגולה היהודית כולה; ד. הסרת מכשולים בארץ החוסמים דרכי ההעפלה.³⁵

בן-גוריון וחבריו ניצלו את בעיית העקורים היהודים לשיווק³⁶ המטרה - הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל. האסטרטגיה שלהם התבססה על "העפלה" (עלייה בלתי-חוקית)

31. דוד בן-גוריון, במערכה ה', עמ' 9.

32. יהודה באואר, "מעריך הכוחות בדרך אל עצמאות יהודית בארץ-ישראל". סקירה חודשית 11, נובמבר 1976.

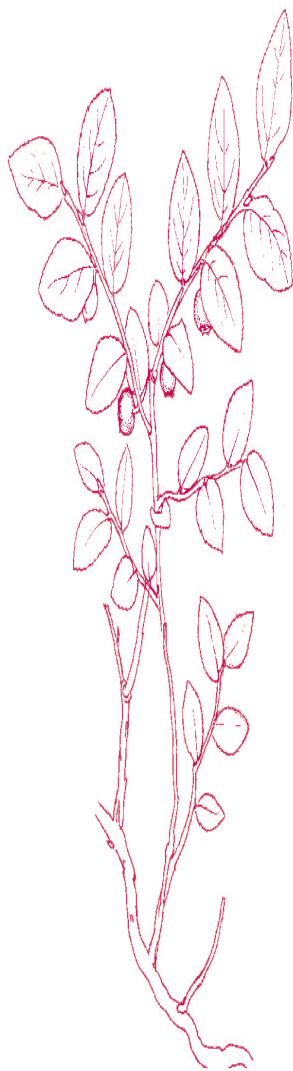
33. באואר, שם.

34. באואר, "מעריך הכוחות בדרך אל עצמאות יהודית בארץ-ישראל".

35. דוד בן-גוריון, אינטרנט.

36. בשנת 1971 פרסמו פ' קוטלר וג' זלצמן את המאמר "שיווק חברתי: גישה לתכנון שינויים חברתיים",

בכתב-העת 35 Journal of Marketing, עמ' 3-12. במאמרם הניחו השניים יסוד לתורת השיווק החברתי, המציעה עקרונות וטכניקות של שיווק לקידום רעיונות ואידיאולוגיות. לטענתו, בן-גוריון וחבריו יישמו את העקרונות של תורה זו אינטואיטיבית, לפני שמדענים ניסחום, ולפני שהיו לכלי חיוני בענף יחסי הציבור והתקשורת השכנועית.

הפגנתית, שלא בהכרח תביא את העקורים לארץ-ישראל, אך תביאם לעמודים הראשונים של העיתונים במדינות המערב, ובעיקר - של עיתוני ארצות-הברית. המעפילים לא הבינו זאת - כמו רוב שליחי העלייה. יהודה ארזי, ראש הסניף האיטלקי של "המוסד לעלייה ב", הביין זאת. בעדותו, בשנת 1949, הודה שבפליטים שרידי השואה ראה "חומר תעמולה נהדר לכל העולם האנושי, ששום כוח אלים לא יכול להם".³⁷

עיתונאים וסופרים כותבים מאז תום מלחמת-העולם השנייה, שתכלית ההעפלה הייתה להביא את העקורים לחוף מבטחים, ולא היא. נראה שתכלית ההעפלה הייתה להביא לחוף מבטחים את המדינה היהודית. התמרון של בן-גוריון הצליח כל-כך, עד שאפילו כיום מאמינים רוב הישראלים, שההעפלה נועדה להביא את ניצולי השואה לארץ-ישראל.³⁸ באוגוסט 1946, לאחר פיצוץ מטה הבולשת הבריטית במלון "המלך דוד" בירושלים, החליט בן-גוריון, שה"הגנה" תפרוש מתנועת המרי העברי המאוחד, שבמסגרתה ביצעו ה"הגנה", אצ"ל ולח"י פעולות טרור ביעדים בריטיים. התפתחות זו תמרנה את ארגון ה"הגנה" למצב בלתי-נסבל: אצ"ל ולח"י המשיכו לבצע פעולות טרור נגד הבריטים, ועוררו בכך קנאה ותסכול בקרב אנשי הפלמ"ח, שנידונו לחוסר-מעש. איש לא הטיל על ה"הגנה" באוגוסט 1946 להתכונן למלחמה סדירה, והיא גם לא הייתה מסוגלת לכך אז, כיוון שהשתלטו עליה מפקדי הפלמ"ח ואנשי אסכולת הטרור והלוחמה הזעירה. אז התחוללה ב"הגנה" התפתחות דיאלקטית: משה סנה, ישראל גלילי, יצחק שדה, יגאל אלון וחבריהם, שביקשו בשנת 1946 להפעיל את הפלמ"ח לפיגועי טרור בבריטים ואת "המוסד לעלייה ב" להבאת עולים בלתי-חוקיים לארץ-ישראל, וסיכלו את תוכנית בן-גוריון למלחמה ימית של מעפילים בימים, תוך שימוש באש חיה, הפכו את עלייה ב' לעלייה ג'. הם עשו זאת כדי לדחוק בפלמ"ח להשתתף בפעולות, וכן כדי לא להיראות כמוגי לב בעיני הצעירים ביישוב. למרות שבן-גוריון הגה את התוכנית, הוא לא החליט ליישמה, אלא בני-הפולוגטא שלו בתנועת העבודה. בתוקף סמכותו, יכול היה בן-גוריון למנוע התפתחות זו, או לכוונה בהתאם לתוכניתו המקורית. הוא לא עשה זאת, ועלייה ב' הפכה לעלייה ג' בתהליך של היגרות אחרי יוזמות של יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח, ושל דוד נמרי, איש הקשר בין הפלמ"ח ל"מוסד לעלייה ב". אלון ונמרי היו מראשוני הפלמ"ח, אנשי הקיבוץ המאוחד ואקטיוויסטים קיצוניים.

העילה לנקיטת אסטרטגיה של לחימת מעפילים בבריטים הייתה החלטת ממשלת בריטניה בשבעה באוגוסט 1946 לגרש את המעפילים מהארץ. שם הקוד של מבצע הגירוש הראשון היה "איגלו". הבריטים גירשו לקפריסין 2,684 מעפילים, שהגיעו ארצה בארבע אוניות, במחצית הראשונה של אוגוסט. בישיבת הנהלת הוועד הלאומי אמר אברהם קצנלסון שאם המעפילים יגיעו לעימות עם הבריטים, עלולים להיות מאות קורבנות.³⁹ בשמונה באוגוסט הורה מטה "המוסד לעלייה ב" בארץ למפקדיהן של חמש אוניות מעפילים, שהיו בדרכן ארצה:

חוששים, שהממשלה תנסה לתפוס את הספינות, ולהובילן למקום אחר ... לעצור רק

37. זרטל, עמ' 276.

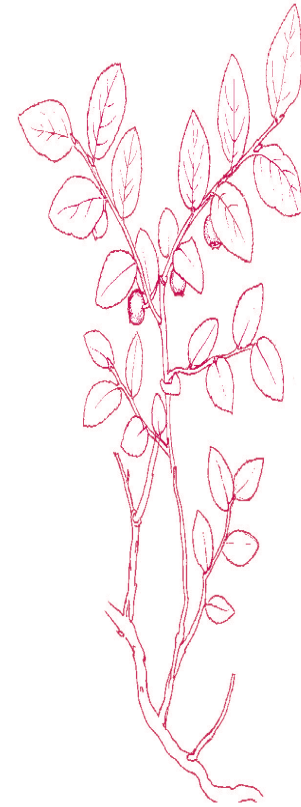
38. בעשרה באוגוסט 1997, לדוגמה, התפרסם בעיתון "הארץ" מכתב של האלופים בדימוס אהרון דורון, שלמה גזית וישעיהו גביש ושל מרדכי רוזמן, ראש ועד המעפילים באונייה "אקסודוס" - בשם ועד מעפילי "אקסודוס", הארגון הארצי של חברי ה"הגנה" ואגודת דור הפלמ"ח - בעקבות הקרנת סרט תיעודי על פרשת "אקסודוס". במכתבם כתבו על "מאבקו של היישוב היהודי בארץ-ישראל, מאבקה של שארית הפליטה אשר מצאה עצמה נודדת בדרכי אירופה החרבות, כמו גם בתביעה של הרוב המכריע של הניצולים והעקורים לפתוח לפנייהם את שערי ארץ ישראל". את הצגת שיקוליו הפוליטיים, האסטרטגיים והתקשורתיים במפעל ההעפלה הם כינו "מסע השמצה נגד התנועה הציונית, נגד היישוב בארץ [ונגד] הנהגתו, ונגד דוד בן-גוריון אישית".

39. בוגנר, עמ' 57.

במקרה של יריות אזהרה. באם יהיה ניסיון של השתלטות מחוץ למים הטריטוריאליים יש להתנגד פסיונית, כגון מניעת עלייתם בסולם, חסימת דרכי גישה להגה ולחדר המכונות, הפרעות בקשירה וסקנדלים ... במקרה שתוכלו למקום אחר, תתנגדו בכל תוקף לירידה, עד כדי צורך בסחיבת כל אדם.⁴⁰

בשנים-עשר באוגוסט הפציר דוד נמרי, במברק מחיפה, בראשי מטה "המוסד לעלייה ב" בתל-אביב לפעול בכוח: "זה לא יכול להסתיים בצעקות וקללות, אלא במעשים. יש לתת הוראות ... לא לעשות הכנות צמחוניות. באם יגורשו בלי הגבה, לא נינקה לעולם".⁴¹ כיוון שהמנהיגים הבכירים של התנועה הציונית היו בפאריס, או במחנה-המעצר בלטרון, הצליחו האקטיוויסטים, בראשות נמרי, לסחוט מן המנהיגים המחליפים אישור לפעולות אלימות בחזית ההעפלה.⁴² ההיסטוריונית עדית זרטל כתבה:

יגאל אלון היה הקיצוני בין חסידי ההתנגדות של הפליטים על האוניות. במהלך כל החודשים שבהם עמדה על הפרק - מאוגוסט 1946 ועד אחרי פרשת "אקסודוס", מעט יותר משנה - הוא תבע להמשיך בהתנגדות, ולהקצין אותה. כן תבע סמכות לפלמ"ח וכמובן למפקדו, להנהיג את ההתנגדות, ולהיות מקור ההוראות למלווי האוניות, אנשי הפלמ"ח.⁴³

אוניות המעפילים מגיעות לחופי הארץ.

40. בוגנר, עמ' 55.

41. ארכיון תולדות ההגנה, 14/231 - מחופשי לארצי, 12 באוגוסט 1946.

42. בוגנר, עמ' 58-59.

43. זרטל, עמ' 296.

בתחילת שנות החמישים התפאר אלון, שהוא עיבד

תוכנית התנגדות מקיפה ובת-ביצוע לכל צורת המאבק, שכללה אף פגיעות בבסיסי הצי הבריטי בארץ ובנמלים שונים של המזרח התיכון. אולם תוכנית זו אושרה אך כחלקה הקטן בלבד, והוגבלה לתכנון התנגדות לגירוש, בארגון של המעפילים לתכלית זו, ובפגיעות ספורות של כלי-שיט בריטיים. בהוראות שניתנו לימאי הפלמ"ח נאמר, בין השאר: כל ספינת מעפילים שתישבה על-ידי אוניית-אויב, לא תרשה למלחים זרים לעלות על סיפונה ... יש להתנגד בכוח לכל ניסיון מצד מלחים בריטיים לעלות על הסיפון של ספינת המעפילים ... [ימאי הפלמ"ח נצטוו עוד בנמלי היציאה לבצר את סיפוניהם בגדרות-תיל, בשקי-חול ובשאר מתקנים, היאים להתגוננות] ... יש לארגן את התנגדותם של המעפילים להעברתם לאוניות הגירוש. מוטב לאחוז בדרך התנגדות הפאסיווית, אולם באין ברירה - יש להשתמש באבנים ובמקלות, שבהם יש להצטייד מראש, ובשעת הצורך - אפילו בקופסאות-שימורים ובשאר כלי-נשק "צמחוניים" ... על כל המעפילים - פרט לזקנים, לנשים הרות ולילדים, להשתתף בהתנגדות.⁴⁴

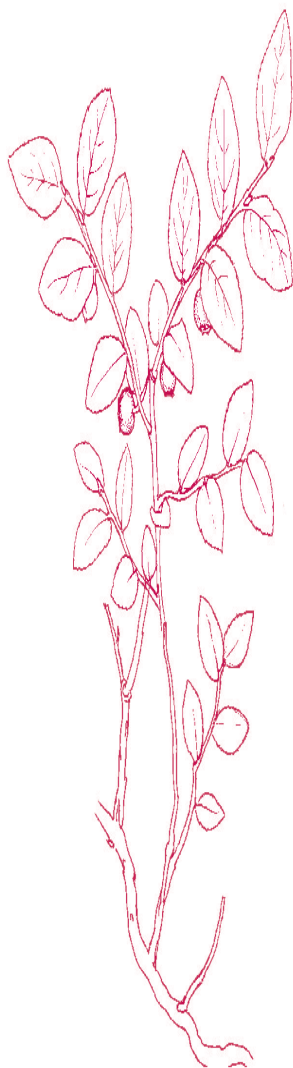
בעלון הפלמ"ח מינואר 1947 נכתב, שהתכלית האמיתית של ניהול עימותים נגד הבריטים, על גב המעפילים, היא שינוי דמות האדם של הפליט, שיהפוך מגורם סביל לגורם פעיל, הקובע את גורלו כמו ידיו. זאת "עדות ליחס המתנשא של ארץ-ישראל לפליטים, שיש להטילם למאבק-דמים, ולהתיכס בו, כדי לשנות את דמות האדם שלהם".⁴⁵

באוניית המעפילים "יגור", שנתפסה באחד-עשר באוגוסט 1946, התחולל העימות הראשון. לפי דיווח של משה מארק, מפקדה:

על הסיפון היו הרבה נשים, ביניהן הרות. רוב האנשים והנשים היו חצי עירומים. החיילים היו סוחבים את הנשים בשערות וברגליים. הנשים שרטו והכו ... ההתנגדות נמשכה כשלוש שעות ... כתוצאה מכל זה אישה אחת הפילה ורבים נחבלו.⁴⁶

אחריה הוטלה למערכה "הנרייטה סולד", שבה היו 536 מעפילים, ובהם 28 תינוקות מתחת לגיל שנתיים, כ-180 ילדים בגיל שנתיים עד שש-עשרה ונשים הרות רבות.⁴⁷ ב-22 בספטמבר 1946 התחולל קרב של ממש על האונייה "פלמ"ח", שבה הפליגו 615 מעפילים. כשניסו הבריטים להשתלט על הספינה, השליכו לעברם המעפילים אבנים וחפצים מכל הבא ליד. הבריטים הטילו בתגובה סילוני מי ים וגז מדמיע, ולבסוף פתחו באש מנשק קל. המעפיל יונה דב שווארץ נהרג, ו-31 מעפילים ומלוויים נפצעו, וביניהם משה רבינוביץ, מפקד הספינה, איש הפלמ"ח היחיד שנפגע בכל תקופת התגלגלותה של עלייה ב' לעלייה ג'. לדעת רבינוביץ, שווארץ לא נהרג מיריות, אלא נפל לים מהסיפון לאחר שחיילים בריטיים הכוהו. במכתבו לאבא הילל סילבר, באוקטובר 1946, הציב בן-גוריון את שווארץ בשורה אחת עם טרומפלדור, והפך אותו למארטיר היהודי החדש, קורבן יהודי המקדש את המטרה הציונית.⁴⁸

ב-28 בנובמבר התחולל קרב על האונייה "כנסת ישראל", שבה היו 3,850 מעפילים, 1.500 מהם נערים, רבים יתומים. בזמן ניסיון ההשתלטות השליכו המעפילים חפצים על

44. זרובבל גלעד ומתי מגד (עורכים), ספר הפלמ"ח [להלן - ספר הפלמ"ח]. הקיבוץ המאוחד, תשט"ז, עמ' 581-582.

45. זרטל, עמ' 296-297.

46. בוגנר, עמ' 60.

47. בוגנר, עמ' 60.

48. בוגנר, עמ' 109; זרטל, עמ' 293.

החיילים. הקרב נמשך שלוש שעות; המעפיל איזיק רוזנבאום, בן שש-עשרה, נהרג, ועשרות נפצעו. שלושים חיילים נפצעו, ושמונה מהם אושפזו. יוסי הראל (המבורגר), מפקד האונייה, כתב בדו"ח שלו:

אני חושב, שמישהו צריך לתת לי תשובה: אם על החוף אין נלחמים, למה צריכים המעפילים להילחם? הם שארית של ששת המיליונים שהושמדו, שעליהם עבר כבר כל הגיהנום. מדוע הם צריכים להיות שוב קורבנות? צריך להודיע להם: אל תתנגדו, כי כל התנגדות היא שפיכות-דמים ולא ייתכן שהמעפילים יילחמו, ופה על החוף יושבים בשקט. מוכרחים להחליט כך או כך, אבל לא ייתכן שזה יימשך כמו עכשיו.⁴⁹

לא רק יוסי הראל התלונן שהמנהיגים שולחים לקו הדם ניצולי שואה, כשרוב היישוב אינו עושה דבר נגד הבריטים. נתן אלתרמן, משורר התקופה, הגיב ב"טור השביעי" בעיתון "דבר" בשנים-עשר בדצמבר 1946 על אירועי "כנסת ישראל" תחת המוטו: "התנגדות המעפילים ב'כנסת ישראל' נשברה בפצצות עשן". השיר מספר על ילדה ממעפילי האונייה, שעשן הפצצות החניקה, והיא רצה לשאוף אוויר צח,

אך לפתע זכרה כי אני – היישוב!

ציוויתיה: עמדי! [...]

לא לזוז! גם בבוא חיילים לשאתך

אל תלכי מרצון!

התנגדי!

התנגדי!

[...] ואולי היא תשאל עוד חשבון מעמי:

איזה חלק ניתן אותו-יום בידה,

ומה חלק נטלתי לעצמי

[...]

ותאמר, בשם כל חבריה הטף,

שאסור ליישוב מידיה לדרוש

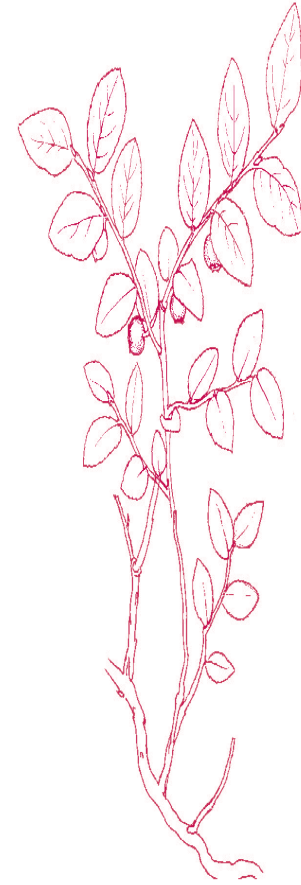
את שאין הוא דורש מעצמו וילדיו.

מעבר לשאלות המוסריות – הפיכת עלייה ב' לעלייה ג' מיקדה את מפקדי הפלמ"ח באלימות הפגנתית, שאמנם סייעה מאוד לתהליך המדיני, אך פגעה קשות בהכנות למלחמת העצמאות. מעורבות הפלמ"ח לדרכון ניצולי השואה להתנגד לגירוש מארץ-ישראל ובארגון "אינתיפאדה ימית" של תינוקות ושל נשים בהריון, חיזקה את המגמות בחטיבה המגויסת של ה"הגנה" להיות יחידה בעלת אוריינטציה פוליטית אידיאולוגית; החלישה את אופיה הצבאי-מקצועי; וכפתה על רוב אנשי הפלמ"ח, שלא עורבו בהעפלה, חוסר-מעש מסאב בתקופה שקדמה למלחמה.

י. אקסודוס

אלכס אורלנדר בן השנים-עשרה נשלח בקיץ 1947 עם חבריו למחנה פירטן בגרמניה למארסיי שבדרום צרפת, ושם עלה כ"חייל" בלוחמת עלייה ג' על הספינה "אקסודוס". אלכס מספר:

דחסו לתוך הספינה ארבעת אלפים וחמש מאות אנשים. שכבנו שם כמו בבונקר של ואלנטי בק. אלא שבבונקר לא היו קומות, ובספינה היו ארבע קומות, ובין קומה לקומה היה מרווח של שישים סנטימטר. זה היה צפוף. זה היה מזעזע. אך לרגע אחד לא הייתי

49. בוגנר, עמ' 113-126.

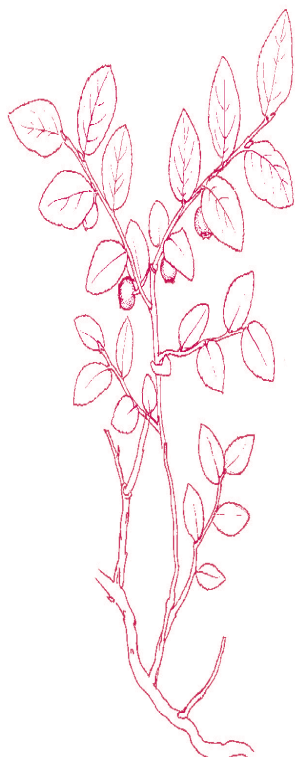
ילדי הבריחה במחנה פירטן בגרמניה.

עצוב. באוניה היה אוכל: קופסאות שימורים מארצות-הברית, ירקות ובאגטים מצרפת. כשעברנו ליד כרתים חטפתי מחלת-ים קשה. שכבתי חולה כמו מת, יומיים. בנמל חיפה השלכנו על הבריטים קופסאות שימורים, והם השליכו עלינו רימוני גז. המדריכים אמרו לנו, "תעשו פיפי במטפחות, וכסו את העיניים. זה יגן עליכם מפני הגז". זה עזר אך במעט, אך אותי לימד האירוע על האופי המאלתר של הישראלים. הקרב נמשך שעות אחדות - עד שהבריטים השתלטו על האוניה, הורידו אותנו בכוח, והעבירו אותנו לאוניות בריטיות. שלושה חודשים נדדנו בים. הצרפתים היו מוכנים לתת לנו אזרחות צרפתית, אבל התעקשנו לעלות לארץ-ישראל. בסופו של דבר, הורידו אותנו בכוח בהאמבורג. בגרמניה נפגשתי שוב עם אחותי.

מתוקה וקרוביה חיו במחנה-עקורים בגרמניה מבלי שידעו כי אלכס הפליג ב"אקסודוס". הדבר נודע להם כשקראו בעיתון, שאחד המעפילים היה זיגמונד אורלנדר בן השתיים-עשרה. מנק נסע להאמבורג, ומצא את אלכס משחק כדורגל. הוא חטף אותו מבלי להודיע לאיש, ואיחד את המשפחה. בשנת 1949 בילתה המשפחה במחנה-מעבר, בהרים ליד מארסיי שבצרפת. שבוע לפני שעלו על האוניה "נגבה" בדרך לארץ-ישראל, העמיד אלוהים את מתוקה בניסיון, כך היא האמינה, כשנחבטה בראשה, ודלקת תת-עורית התפתחה בגולגולתה. היה צורך לאשפזה בבית-חולים, והיה חשש שתחמיץ את ההפלגה. היא נותחה, וחבושה בראשה עלתה על האוניה. הרופא באוניה הורה לגלח את שערה, כדי להקל על הטיפול בזיהום. מתוקה זכרה את ראשה הקירח במחילה מתחת לבית מלמן, ופרצה בבכי. הדודה שרה ביקשה מהאחות לא לגלחה. היא נטלה ספירט במרפאה, ויום-יום ניקתה את הזיהום בין שערותיה.

לאחר שבוע ימים הגיעו לחיפה. הם שהו שלושה חודשים במחנה שער העלייה, ונשלחו למעברה בצפון נתניה. מתוקה מספרת:

כשהודיעו שמצאו לנו מקום במעברת נתניה האמנו לתומנו, כי המדובר בבית קטן. לא ידענו מה מחכה לנו. העמסנו את חפצינו על משאית, והוסענו לחוף נתניה, מול

אביחיל. היה אז יום חם במיוחד. נכנסנו למעברה, וחשכו עינינו. לעינינו התגלתה עיר אוהלים, אנשים מסתובכים חצי עירומים, בצד ערמות אבטיחים, זוכים בכל מקום, ילדים יחפים ומלוכלכים מסתובכים עם מסטינגים כמו בצבא. אמא פרצה בבכי. נהג המשאית הודיע: "זה ביתכם החדש".

אמא סירבה לרדת. המבוגרים התייעצו. נהג המשאית צעק: "אתם לא יחידים. עלי להעביר הנה עוד משפחות. רדו כבר!" אבא פנה לאמא: "סלקה, לא נורא, יהיה בסדר. פה כולם יהודים".

אמא השיבה: "איני מבינה לאן לרדת". עבר לידנו שוטר במדים, ואבא אמר, "סלקה, הסתכלי: שוטר יהודי!" בלית ברירה ירדנו עם המטען.

אחרי ימים אחדים ביקר אצלנו משה אשל-אלטשולר. הוא היה גזבר במפעל לשמן, שניהלו הורי בליגניץ. כשעלינו ארצה היה הגזבר של הדסים. הוא התבונן על האוהל, ואמר: "שמעי, סלקה, אני לא יכול לעזור לכולכם. אבל הילדים זכאים להיכנס למוסד מסודר דרך "עליית הנוער". הם יתומים, ילדי שואה. אני יכול להכניס אותם להדסים". אמא זכרה כיצד שליחי "הבריחה" הפרידו אותנו ממנה, ומה אירע לנו. "עוד פעם חוזר הסיפור של לקיחת הילדים ממני. לך, אני לא רוצה לראות אותך יותר. ממתוקה ומאלכס לא אפרד".

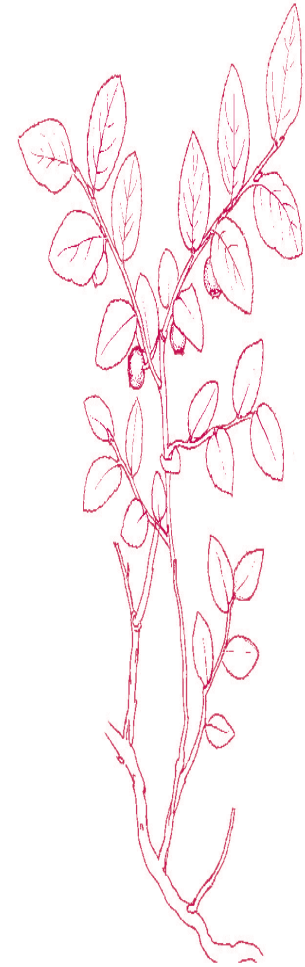
"סלקה, אין מדובר במוסד כמו בפולין. זה לא בית-יתומים. זה מוסד, שבו הילדים מטופלים, נקיים וחופשיים. משהו אחר לגמרי" - התעקש אלטשולר. אמא בכתה, "אחרי מה שעברנו, ושרדנו את המלחמה עם הילדים, אתה מציע ליטול אותם מאתנו?!"

משה ראה שהיא מתקשה ואמר: "אבוא עם רכב בשבת. כולכם תבואו אתי למקום, ואז תחליטי. אם תחליטי בשלילה לא אציע יותר".

בשבת נסענו עם אלטשולר להדסים. עד סוף חיי לא אשכח את מה שנגלה לנגד עיני: בכניסה נתקלנו בגן פורח. כילדת שואה, ששנה וחצי שהיתי מתחת לאדמה, שעברתי טלטולים, שגרתי במעברה מלוכלכת, הגעתי למקום שכולו דשאים וגנים פורחים. היה אז שיא הקיץ, ובהדסים פרחו הדליות והציניות. הבניינים היו חדשים ונקיים. חדר-האוכל היה מבריק ומטופח. נתקלנו בילדים, שהסתובבו שם בהרגשה של חופש. הרגשתי שהגעתי לגן-עדן. התפללתי שאמא תסכים שאשאר בהדסים.

"עד שנקבל שיכון, בינתיים, אתם יכולים להיות בהדסים", היא אמרה. הוקל לי. ה"בינתיים" הזה נמשך אחת-עשרה שנים. נכנסתי בגיל עשר, וסיימתי בגיל 21 סמינר למורים.

במעברה שאל אלטשולר האם ארצה לראות את אלזה (עליזה), שנמצאת בקייטנה על שפת הים. השבתי בחיוב. לבשתי לכבודה שמלת תחרה, נעלתי נעלי לאק, שמתי סרט בשיער, אספתיו לתסרוקת גבוהה, והלכתי לשפת הים. הגענו למחנה אוהלים, וראינו ילדים במכנסיים קצרים משחקים בכדור. קראו לעליזה. התקדמה מולי ילדה שחומה, גבוהה, עם תלתלים ועם סנדלים. זיהיתי רק את עיניה. זה היה שוק חיי. הנה היא הברווזון המכוער, שלד הילדה הירקרק, זכ הליחה, הקם לתחייה. הלכנו זו מול זו. היא - סמל הצבריות - ואני סמל הגלותיות. עד שהגיעה סמוך אלי, לא הייתי בטוחה שזו היא. השנתיים עשו ממנה אדם אחר. התחבקנו והתנשקנו, ואני אמרתי בלבי: בהדסים אהיה כמותה.

י"א. "אדון, אתה ומשפחתך לא תלכו עם כל היהודים"

יהודית לורבר הגיעה אלינו בשנת 1954 לכיתה ט'. כל נערה חדשה משכה תשומת-לב. יהודית הייתה אפופת מסתורין. חמש שנים לפני-כן נתקלנו זה בזה מבלי שהכרנו. אברהם,

יהודית לורבר: מחבוא בבית פועלים של אביה.

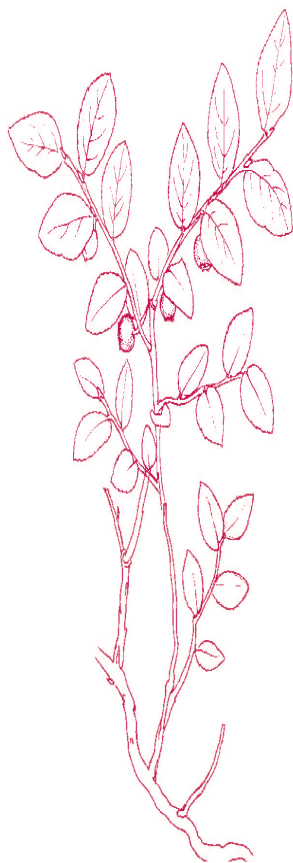
אבי, היה סגן מנהל מעברת רעננה. יהודית שהתה במעברה זו כמה שנים. פעמים רבות ביקרתי שם, והתאמצתי להקל על ילדי העולים את המעבר לישראליות. כשפגשתי את יהודית בראשונה בהדסים חשתי שאנחנו מכרים ותיקים. כשראינתי אותה בשנת 2006 חשתי שמעולם לא נפרדנו, ורציתי שגם בעתיד לא ניפרד. בדיאלוג בינינו במעברה, בדיאלוג בינינו בהדסים, בסיוור שערכתי ב-2005 לגיבורי הספר הזה לשחזור קרבות בדרך לירושלים, ובדירתה המטופחת בלב תל-אביב, היה דיאלוג בובריאני "אני-אתה" מלב-אל-לב. המוסיקה של יהודית והמושגים שלי שוחחו ביניהם כפי שפיתגורס חזה אלפיים ושש מאות שנה לפני-כן.

יהודית הייתה ילדה יפה, ששיגעון הקריאה שלה הפליא את כולנו. גם אני קראתי הרבה. התחרינו מי יקרא יותר ומי יעמיק יותר. זכורה לי שיחה אתה על מלחמה ושלוש טענות שהגיבור הוא פייר. היא טענה שהגיבורה היא נטאשה. אותי עניינה דמותו של קוטווב⁵⁰, ואותה - הנסיך בולקונסקי

הזקן. ישבנו בשעת בין-ערביים ביום אביבי על מעקה המרפסת של קבוצה ה'. פרחי לוע-ארי הזדקרו כמעט עדינו. אמרתי לה שאני משוחח עם פרחים. היא השיבה שהיא משוחחת עם כוכבים. צחקנו מבלי להבין למה. אולי מפני שלאמיתו של דבר שנינו אהבנו את פייר, אך אז לא היינו בשלים להודות בכך. יהודית נראתה לי צברית לכל דבר. לא ידעתי שהיא ניצולת שואה, עד שסיפרה לי את סיפורה במארס 2006. הצטערתי בלבי על שלא שוחחתי אתה על תקופת השואה כשלמדנו יחד בהדסים. שאלתי את עצמי האם הדחקת השואה הולידה אותה מחדש כאותו עוף חול מהסונטה ה-110 של בטהובן, או כלאה בצינוק חלק מאישיותה. על זה לא העזתי לשוחח אתה גם עתה. אולם שנת 2006 טרם תמה, ואולי עוד נשוחח. לפי בובר, גם הכתיבה היא דיאלוג, ואת השורות הללו היא תקרא ודאי.

יהודית נולדה בשנת 1939 למשפחה עשירה בעיר קושיצה, בת לאסתר ומשה לורבר ואחות לאהרון ולשרגא. קושיצה היא העיר השנייה בגודלה בסלובקיה. עד סוף מלחמת-העולם הראשונה נכללה בקיסרות האוסטרו-הונגרית. היא שכנה על צומת רכבות, הייתה מרכז חקלאי ומסחרי, מקום מושבם של בית-משפט העליון של סלובקיה

50. הנסיך מיכאיל אילריונוביץ' קוטווב (1745-1813), גנרל רוסי הנחשב כגיבור העם הרוסי וכמי שהציל את המולדת הרוסית מידי נפוליון בונפרטה.

ושל ההגמון הקתולי. בשנת 1918 נכללה ברפובליקה הצ'כוסלובקית. בפרוץ מלחמת-העולם התגוררו בה כחמישה-עשר אלף יהודים, שמקצתם רפורמים, מקצתם אורתודוקסים, מקצתם מתבוללים ומקצתם ציוניים.

בנובמבר 1938, כשנה לפני פרוץ המלחמה, סופחו להונגריה חלקים מסלובקיה, וקושיצה ביניהם. מיד הוחלו עליה החוקים האנטישמיים של הונגריה, ונאסרה כל פעילות ציבורית יהודית. הארגונים היהודיים המשיכו לפעול במחתרת, וצעירים יהודים ברחו לארץ-ישראל דרך נמל קונסטנצה שברומניה. בשנת 1940 הגיעו לקושיצה פליטים יהודים מסלובקיה ומפולין.

כשנתיים אחר-כך, כשהחל גירוש יהודי סלובקיה למחנות ההשמדה בפולין, הגיע לקושיצה גל חדש של פליטים יהודים. בתשעה-עשר במארס 1944 נכנס הצבא הגרמני להונגריה. מיד נלקחו יהודים כבני-ערובה, ומאחרים נבזזו כל רכושם. ב-28 באפריל נתחם גטו בעיר, ואחר-כך הועברו היהודים משם, ושוכנו במפעל ללבני בניין. תוך זמן קצר פרצה מגיפת טיפוס. בחמישה-עשר במאי יצא משלוח ראשון של יהודים לאושוויץ. בשבעה ביוני כבר הייתה העיר 'נקייה' מיהודים. מארבעה-עשר במאי עד עשרים ביולי הובאו, בקרונות-משא נעולים, 401,439 יהודים מרחבי הונגריה לתחנת-הרכבת בקושיצה. הם נספרו, נרשמו, הוסגרו לגרמנים, והוסעו לאושוויץ.

למשה לורבר הייתה מנסרת-עץ גדולה. מסילת-ברזל מיוחדת הגיעה עד מחסן העצים שלו, ורכבת מיוחדת הובילה אליו עצים מיערות רומניה. מנסרתו, שהעסיקה עשרות פועלים, המשיכה לפעול בבעלותו של משה ובניהולו - עד תחילת השלטון הגרמני הישיר בשנת 1944. משה היה מנהל הגון ואהוב, ששילם לפועליו את שכרם במועד, מדי יום ראשון, והם היו מוכנים ללכת למענו באש ובמים.

ריכוז יהודי קושיצה ומשלוחם לאושוויץ התרחש ביום ראשון. אסתר ארזה חבילת בגדים, כסף ותכשיטים, והתכוונה להגיע למקום הריכוז שנקבע עם כל בני המשפחה. באותה השעה יצא משה מביתו בדרכו למנסרה. לשאלת אשתו, השיב שהוא הולך לשלם לפועליו את שכרם. אסתר פחדה שאם ילך, יפרידו ביניהם הגרמנים. משה התעקש, ושילם לכל פועליו את שכרם. כשעמד לסגור את המשרד, ניגשו אליו שני פועלים. "אדון, באסיפת הפועלים החלטנו שאתה ומשפחתך לא תלכו עם כל היהודים. נדאג לכם". מספרת יהודית:

הייתי אז בת ארבע. אבא והפועלים הגיעו הביתה, הלבישו אותי בבגדי ילדה כפרית, והצמידו אותי ליורי אורבץ, אחד הפועלים. הוא אמר לי שאם יעצרו אותנו בדרך, אומר שאני אגנס, בתו, ואנחנו חוזרים מתפילת יום ראשון בכנסייה. יורי צעד שלוב-זרוע עם אמי, והחזיק בידו השנייה את ידי. כך צעדנו כמשפחה נוצרית טיפוסית, המטיילת מהכנסייה לביתה לאורך כל העיר. שני אחי הלכו מאחורי עם הפועל השני. אבי הלך במקביל לנו, במדרכה מעבר לכביש. אבי היה איש מוכר בעיר. למרות זאת, העוברים-והשבים, שזיהו אותו, התעלמו ממנו. דומה כי כל תושבי העיר קשרו קשר להצילנו.

הגענו אל שכונת צוענים מחוץ לעיר. צוענייה, שניצבה בפתח ביתה, קלטה את המתרחש, ואותתה לנו לעצור, שכן שוטר סייר בסמוך לביתה. כשהתרחק, סימנה לנו להמשיך. לבסוף הגענו לבית משפחת אורבץ, שמנתה חמש

יהודית לורבר, קיצונית מימין.

נפשות. זה היה בית קטן - חדר אחד, מטבחון, מחסן בחצר ודיר חזירים. השכן מעבר לגדר היה נאצי, ושני בניו שירתו במערכת הביטחון. שנאה רבת-שנים שררה בין השכנים. אל משפחתנו הצטרף בן-דוד, ויחד היינו שש נפשות. משפחת אורבך הקצתה לנו את החדר, ועברה לישון במטבחון. הורינו ישנו על המיטה, ואנחנו ישנו על הרצפה. אחרי יומיים הצטרפו אלינו דודתי ובעלה. בעלת-הבית סירבה לקבלם בתואנה, שהמזון לא יספיק. אבי הרגיע אותה שמבחינת הגרמנים אין זה משנה אם החביאה שישה יהודים, או שמונה. ואשר למזון, הוא נתן לה סכום כסף גדול, כדי שתקנה יותר מצרכי מזון.

התחבאנו בבית אורבך עשרה חודשים. מצבנו החמיר. הגרמנים ביצעו חיפושים יסודיים, ותלו גויים שהצילו יהודים. אבא נתן לגוי כסף לרכוש קרשים במפעל שלנו. בנינו קיר בתוך החדר, והדבקנו עליו טפטים, כדי שלא יבלוט. במרכז השארנו פתח קטן. בתוך החדר הקטן, שנוצר מאחורי קיר הקרשים, היה ספסל, וכל אחד ידע את מקומו.

יום אחד שמענו דפיקות חזקות בדלת. השוטר חקר את בעלת-הבית מדוע הדלת נעולה באמצע היום. היא השיבה, שבתה הלכה למכולת ונעלה את הדלת, כדי שאחותה לא תשחק במחברותיה. שמענו את השיחה, והתאבנו. חנקתי את פי באגרופי, כדי שלא ישמעו את בכיי. בפעם אחרת נערך חיפוש באמצע הלילה. אבא השאיר את תיק הטלית והתפילין על המיטה. היה חושך, והשוטרים לא השגיחו בתיק. מאוחר יותר גייסו את בעל-הבית לצבא. בנו התחבא אתנו, כדי שלא יגייסו גם אותו. באמצע הלילה ברח בעל-הבית מהבסיס, והביא לנו בשר. כיוון שהוא נהג להשתכר לעתים קרובות, חשש אבא שהוא יפלוט משהו עלינו. הלה ליטף את לחיו של אבי, ואמר: "משה, אותך לא אסגיר לעולם..."

בפברואר 1945 שחררו הסובייטים את קושיצה. משפחת לורכר ביקשה לחזור לביתה. בעשרת חודשי היעדרותם התגוררה בבית המשרתת, שהתבקשה לשמור על חפצי הערך. עתה סירבה להחזירם. הגיע יום שישי. אסתר הדליקה נרות, המשפחה ערכה קידוש, וישבה לאכול בחדר ריק. לפתע נפתחה הדלת, וחייל רוסי שיכור התפרץ פנימה. הוא דרש אלכוהול ושעוני זהב, הושיט את ידו לכיס של אחד הבנים, ונחתך. משראה דם שלף אקדה, וכיוונו אליהם. הם הזעיקו שכנה דוברת רוסית, שהרגיעה אותו והשקתה אותו בקפה. הוא התפכח, והצטרף לסעודה. לפתע הבחין בנרות. "יהודים?" שאל.

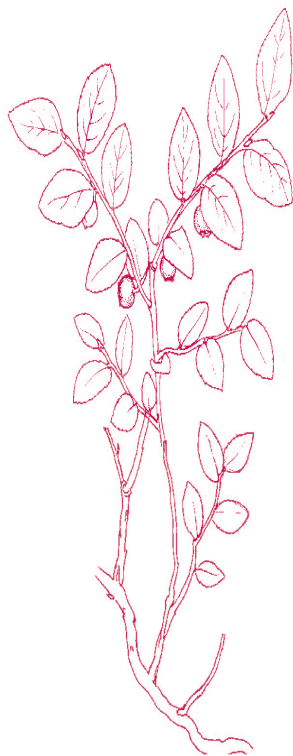
הם נענעו בראשם לחיוב.

הוא נזכר בכמה מילים בידיש, וסיפר שסבתו נהגה להדליק נרות.

אחר-כך שאל האם יש להם בעיה שהוא יכול לפתור. אחרי עשר דקות החזירה העוזרת את כל השטיחים ואת דברי הערך שקיבלה למשמרת. ומוסיפה יהודית:

אחרי ימים אחדים ביקר אצלנו הגנרל הרוסי יגורוב עם כמה קצינים וחיילים סובייטיים. הוא חיפש את בת-דודתי קאטיה, שאיבדה את הוריה וגרה אצלנו בתום המלחמה. קאטיה לחמה עם הפרטיזנים ביערות, וביצעה כמה מעשי גבורה יוצאי-דופן. הוא ביקש להעניק לה אישית את אות הגבורה. הם ערכו בביתנו טקס רשמי. היינו מלאי גאווה על שבת משפחתנו סייעה לנצח את הנאצים.

בתקופה הראשונה, אחרי היציאה מהמחבוא, הייתה יהודית שרויה בהלם. היא פחדה מזרים, ועשרה חודשים סירבה לצאת מחדרה. "שיחקתי עם בובות מסמרטוטים, סיפרתי להן סיפורי ילדים. כשהתגברתי על פחד, נכנסתי לבית-ספר סלובקי ולמדתי שם עד כיתה ד'".

לאחר שהשתלטו הקומוניסטים על צ'כוסלובקיה הם נטלו את מפתחות המפעל של משה, והודיעו לו שמעתה יעבוד בה כפועל פשוט. באותו היום החליט משה לעלות ארצה עם משפחתו. בתחילה שלח לארץ-ישראל את שני בניו, והם גורשו לקפריסין, ואחרי שנה, במהלך מלחמת העצמאות, הגיעו ארצה. יהודית והוריה עלו ארצה במאי 1949. היא מספרת: הגענו לנמל חיפה ביום העצמאות. ראיתי אורות, שמעתי צלילי מוסיקה. אנשים עמדו על סיפון האונייה ובכו. לא הבנתי על מה המהומה. לילדים לא הסבירו מאום. זה יצר תסכול מוזר. למחרת הגיעה לאונייה סירה של משמר החופים. שני צברים שריריים ושזופים עלו על האונייה, וחילקו לנו שקיות בוטנים, לחמניות טריות, שוקו, ביצה קשה ותפוז שלם. מבולמוס התפוזים של השבועות הראשונים בטני כמעט התפקעה. זה היה פרי נדיר מאוד באירופה. אכלנו אולי פלח אחד בשנה. זה הפרי שעד היום אני אוהבת. מהנמל הגענו למחנה שער העלייה. דודי, שהיה ותיק בארץ, בא לקחת אותנו למעברת רעננה.

ברעננה קיבלנו אוהל עם דייר נוסף, שכך רווק. לאחר שראיתי את מיטות הסוכנות ואת המזרנים העלובים פרצתי בכי. קשה היה לי להסתגל למעבר מבית מרווח מאוד לאוהל עם שכנים. אבא סטר על לחיי בחוזה - הסטירה היחידה בחיי, שהחזירה אותי למציאות. מאז לא התלוננתי, אף שהתגוררנו באוהל שנה וחצי, עד ששודרגנו לצריפון פח. התחלתי ללמוד בבית-הספר הדתי "בנה", שהיה קרוב למעברה. עולה חדשה יחידה בכיתה של צברים, בלי ידיעת השפה. בלי יכולת לתפקד בחברה. למרות הכיפות שעל ראשם, היו הילדים אכזריים מאוד. בהתחלה היה לי רע, אך בסוף השנה הייתי בין שלושת התלמידים המצטיינים. הייתה לי מוטיווציה גבוהה, רציתי להצליח. למדתי בטירוף. לאחר שנה שודרגנו לצריף משובח יותר, וכעבור שנה נוספת רכש אבי דירה בשיכון ותיקים, בכסף שהבריח מצ'כוסלובקיה.

היה לי קשה להיכנס לעולם הצברי. זה היה תהליך שהשלמתי רק בהדסים. חברתי הטובה ביותר ברעננה הייתה נורית גנץ. כשהיא עברה להדסים, עברתי יחד אתה. בבית התייחסו לכך כאל קטסטרופה. מה פתאום ילד יצא מהבית? עבורי, הדסים היה אופוריה, היה חופש מהחיבוק המחניק של אהבת הבית, היה חירות על כל היבטיה. עם נורית גנץ למד מחבר שורות אלה ברעננה, בגן ובכיתה א'. בגן מלכה, בחג השבועות, הייתי הכוהן הגדול. נורית הייתה אחת הרקדניות. נורית, יהודית ואני היינו המאפיה של רעננה בהדסים.

בהדסים השתכרה יהודית מן המרחבים, מחליבת הכבשים ומהעזרה בחדר החולים. בהדסים העפילה אל פסגות המוסיקה, ככנרת היחידה מבין החניכים, בביצוע האורטוריה "יהודה המכבי", בתזמורת של גיל אלדמע, ושוחחה עם הכוכבים במעמקי הספרים, ברגישות נדירה ויחידה. בגיל שבע-עשרה הכוכבים היו אפשריים עבורה. אז מת אביה האהוב, ועמו עלה צל השואה המודחק, והיא נסוגה אל חיק אהבת המשפחה החונק, כפי שרק חיק הניצולים יכול לחנוק, באהבה שבתחתיתה משתררת אימת המוות וברית הקורבנות. יהודית מספרת:

כשחזרתי להדסים מחופשת שבת בבית, קיבלתי הודעה שאבי חלה ואושפז בבית-חולים. הלכתי, כרגיל, לבית-הספר ואז קראו לי מהמשרד, שאסע הביתה. יש בי כעס שלא טרחו לשלוח אתי מישהו שילווח אותי, או שלא נתנו לי רכב. נתנו לי לצאת ברגל, לחכות לאוטובוס. הגעתי לרעננה, וחיכה לי בעלה של בת-הדודה. הוא לא סיפר לי את האמת. רק אמר שאבא לא מרגיש בטוב. הגענו לשיכון ברגל, ואז נודע לי שאבא נפטר.

זה זיכרון כואב.

גידון ואריאל ויהודית כטיול שנתי.

איני בטוחה כי הבהרתי בדברי את מלוא המשמעות והשלכות הדסים על מהלך חיי. דיברתי בעיקר על תחושת החופש, על היבטיה החיוביים והפחות חיוביים (במובן ההקפדה בכל הקשור בלימודים), אך מעל לכול למדתי כי תחושת החופש מלווה גם בצורך לקחת אחריות על חיי, שממילא מחייבת גם קבלת החלטות קשות. כך קרה, שלאחר פטירתו של אבי ז"ל, הבינתי כי לימודים אקדמיים אינם אופציה עבורי, ולכן פניתי לכיוון מעשי, ללימודי הסמכה בבית-ספר לאחיות. לצורך זה, הספיקה לי תעודת י"א בתיכון. בתום אותה שנה עזבתי את הדסים, והתחלתי את לימודי בבית-הספר לאחיות בבית-החולים בילינסון, ותוך כך הפכתי מנשענת למשענת...

נגמלתי מן ה"קביים" של הבית, והייתי לתומכת כלכלית באמי האלמנה. בדיעבד, הצעד שעשיתי היה נכון בכל היבט אפשרי במהלך חיי. את החסר בהשכלתי הרשמית אני משלימה, מאז פרישתי מהעבודה, ללא ליאות עם ריבית-דריבית, בספקטרום רחב ובתחומים רבים, תוך תחושת סיפוק נפלאה! את הדיפלומות החסרות השלימו ילדי - מקור אושרי וגאוותי ...

משפחת לורבר לאחר השואה.

י"ב. "אחת עם ישבן גדול ואחת ננסית"

להדסים הגיעו גם ילדים שנולדו באירופה, ששנותיהם הראשונות עברו עליהם תחת השלטון הגרמני, הוריהם לא נרצחו, והם עברו את המלחמה בקלות יחסית. כאלה היו יוסף טנר מרומניה, רחל בסן-מרגלית מבולגריה ואלברט בנבניסטי מיוון. כשיוסף טנר קרא את הטייטה של הפרק הזה, הוא הרגיש לא בנוח, ואמר לנו: "איני שייך לניצולי השואה". אנחנו סבורים, שיוסף, רחל ואלברט שייכים, ועוד איך, אלא שהם ניצלו עם משפחותיהם בגלל נסיבות מיוחדות בארצות מוצאם. מבחינתנו, ילידי הארץ, יוסף, רחל ואלברט באו משם - מהשואה.

ביום שהגעתי להדסים עם אמי, הגיע לשם יוסף טנר עם קלארה, אמו. הזיכרון הראשון של טנר מהדסים: "שתי ילדות משחקות בג'ולים, אחת עם ישבן גדול ואחת ננסית. בעלת הישבן הייתה גילה הלמן ז"ל, והננסית - צפריה שימל-האובר, תיבדל לחיים ארוכים". זיכרוני הראשון הוא ראיון עם דרורה אהרוני, סגנית המנהלת, במשרד בכניסה לכפר. לפני-כן אמרה רחל שפירא לסגניתה: "היום תגיע בת-אחותה של רחל המשוררת, ותביא אלינו את בנה. אני חייבת לנסוע להנהלת ויצ"ו בתל-אביב, קבלי אותו, ותהי על קנקנו". נכנסתי עם אמי לחדרה של דרורה. היה דמיון מפתיע בינה לבין שרה השילוני, המחנכת שלי בכיתה ו'. את שרה אהבתי עד דמעות. חשבתי בלבי, שבאהבה עשויה להיות המשכיות. אולי בכל אהבה יש המשכיות? אולי אנחנו אוהבים אידיאה אחת בהתגלמות שונות. אהבה בהדסים הייתה נושא מרכזי. חינכו אותנו לאהוב, ואהבנו. דרורה שאלה מדוע החלטתי לבוא להדסים. היא חייכה אלי ברוך. כשראיינתי אותה, אחרי

חמישים ושלוש שנים, לספר הזה, היה לה אותו החיוך. עדיין הייתי בשבילה נכד אחותה של רחל המשוררת בימו הראשון בהדסים. אמי מיהרה להשיב: היא ואבי עובדים יום תמים, ואינם יכולים להקדיש לי את זמנם. עליהם לעבוד שעות נוספות, כדי לממן את לימודי אחי בארצות-הברית. דרורה פנתה אלי בעיניים שואלות. היא ביקשה לדעת מה אני אומר. השבתי שאני צובר בחיי חוויות. את חוויית בית-הספר בעיר חוויתי די והותר, ועכשיו אני מבקש לחוות לימודים בפנימייה כפרית.

"מחוץ לחוויות צריך גם ללמוד", אמרה דרורה.

"אין חוויה מרתקת יותר מן הלימוד", השבתי.

לאחר שראיינתי אותה לספר, והתרשמתי מזיכרונה המצוין, שאלתי את עצמי האם היא עדיין זוכרת את תשובתי. שיערתי שכן. בעיני המורים בהדסים, הייתי תלמיד אנרכיסטי. היום, בעיני אחדים מהם, אני שנוי במחלוקת. קשה להם עם שכירת המיתוסים שלי. זיכרוני השני קשור ביוסף טנר: דרורה הובילה אותי ואת אמי לחדר בבניין קבוצה ג', שבו אמור הייתי לגור. הווילונות הארוכים עם פרחים סגולים רקומים הפתיעו אותי. בביתנו ביד-אליהו לא היו וילונות, רק תריסי עץ. הורי נמנו עם האינטליגנציה העובדת של העלייה השלישית. הווילונות בהדסים נדמו לי בורגניים. בצפון-תל-אביב ראיתי כאלה. הנחתי את המזוודה על המיטה. מעל אחת המיטות היה פוסטר של אלוף העולם בדיסקוס. דרורה אמרה, ששם ישן גדעון אריאל. "מה אכפת לי מי ישן שם", חשבתי. "לפי הפוסטר, הוא אינו ראוי להתייחסות. חייט ספורט!" רק פוסטר אחד תליתי בכל חיי בחדר עבודתי: של אלברט איינשטיין משרבב את לשונו. פתחתי את המזוודה לסדר את חפצי, והופיע תלמיד חדש נוסף. יוסף טנר הגיע עם אמו. טנר היה שקט, עצור, עיניו היו עצובות משהו. "עולה חדש", אמרתי לעצמי. שתי האמהות שוחחו ביניהן בידיש. אמי סיפרה לאמו על רחל וירמיהו ועל עבודתם בכך-שמן, על אופי הלימודים בהדסים ועל ייחודו של הכפר. אמו סיפרה כי נאלצה להכניס את בנה למוסד, כיוון שהם מתגוררים עם עוד ארבע משפחות בבית ערבי בג'ליל (גלילות),⁵¹ ואין לו שם חברים למשחק משום שכולם עולים חדשים, ואין הוא יכול ללמוד מהם עברית. טנר ואני התבוננו זה בזה, ולא אמרנו דבר. הוא היה מבוגר ממני, גבוה ורחב יותר. שאלתי את עצמי אם הוא שווה שיחה. לימים אמר לי טנר: "עשית רושם של צבר טיפוס, מחוספס, בלי נימוסים אירופיים, מרגיש כמו בבית".

אחרי זמן-מה הגיעו לחדר בהמולה גדעון אריאל, צ'ילי ויקיר לאופר. קשה לומר שהתלהבתי מהחברה. גדעון לא אמר דבר, רק צחק. צ'ילי סיפר בדיחה. יקיר אחז בידו לטאה. שתי האמהות מיהרו לפרוש. טנר ואני נותרנו עם הוותיקים. לא שיערתי כי אחרי חמישים ושתיים שנה אחבר ספר עם גדעון אריאל.

יוסף נולד בשנת 1938 בעיר אלבה יוליה, בטרנסילוואניה שבמרכז רומניה, לקלארה ולמאקס טנר. ברל, סבו, היה עשיר מאוד. בבעלותו היו יקב גדול, כרמים רחבי-ידיים, שהשתרעו על 300 דונם, והוא גם גידל פרחים, חיטה ושעורה. הייתה לו גם חוות עגלים לבשר. מאקס עבד עם אביו בעסק המשפחתי - גידל גפנים, ייצר יין, וייצא את תוצרתם, בעיקר לאוסטריה, אך גם לכל רחבי אירופה. האזור התאים במיוחד לגפני יין. ברל התמחה בגידולם, ועשירי אירופה עמדו בתור לקבל בקבוקים מייין אלבה יוליה. זו הייתה משפחה ציונית, ובחוויתם התקיימו כמה הכשרות של חלוצים לפני עלייתם ארצה.

יוסף הצעיר התגורר עם הוריו בבית רחב-ידיים בחווה. הוא למד בגן ובבית-ספר יהודיים, גם אם לא בעברית. בתחילת המלחמה החרימה רומניה, בעלת-בריתה של גרמניה, את

יוסף טנר: עיניו היו עצובות משהו:

יוסף טנר וגדעון אריאל:

51. סמוך לצומת הקאונטרי קלאב דהיום, בין תל-אביב להרצליה.

הרכוש של משפחת טנר. הם הורשו להתגורר בביתם עם דיירים נוספים. אביו גויס לעבודות כפייה, והמשפחה התקיימה מחסכונותיה. כשהתקרב הצבא הרוסי לעיר נסעה המשפחה בעגלה לאחד הכפרים בסביבה, שכרה בו דירה, וחיכתה עד יעבור זעם.

אחרי המלחמה הוחזר הרכוש למשפחה. לפי דרישת הסב, למד יוסף ב"חדר". אחרי זמן לא רב השתלטו הקומוניסטים על רומניה, והרכוש הולאם. שוב צירפו השלטונות דיירים זרים לביתם. השלטונות החדשים רדפו את המשפחה על עברה הבורגני. בשנת 1950 הם עלו לישראל, והתגוררו כשנה אצל דודם. האב עבד כמטאטא רחובות ברמת-גן ובגבעתיים. אחר-כך עברו להתגורר בג'ליל. מאקס השיג עבודה בשדה התעופה. קלארה עבדה במלון "רמת-אביב", והתיידדה עם יהודית שוובה, שנהגה להיפגש שם עם חברותיה לקפה של אחר-הצהריים. יהודית יעצה לקלארה לשלוח את בנה להדסים, ולקחה את משפחת טנר לבקר בכפר. המקום מצא חן בעיניהם, ויוסף טנר הגיע אלינו.

י"ג. הרוסים היו יותר אכזריים מהגרמנים

רחל בסן-מרגלית נולדה בשנת 1940 למשפחה עשירה של יצרני גבינות בעיר סליוון בבולגריה. ההורים, רפאל ורגינה, היו ציוניים, אנשי תרבות, ידעו שפות אחדות, לרבות עברית. לפי ההיסטוריון מרטין גילברט, ל-48 אלף יהודי בולגריה אירע נס: תחילה נראה היה שיישלחו למחנות-ריכוז. הממשלה הבולגרית אכן פקדה על גירוש היהודים, וחלקם כבר נשלח למחנות. אך פקודת הגירוש גרמה להתנגדות כה עצומה של העם הבולגרי, כולל הרבה אינטלקטואלים ומנהיגי הכנסייה, עד שהממשלה חזרה בה מפקודתה, ואף שחררה יהודים שכבר נעצרו. בצפון בולגריה, איכרים בולגריים איימו לעצור בהתאבדותם על פסי הרכבת את רכבות המוות. גם המלך עצמו התערב. למרות שהיה גרמני במוצאו, ממשפחת קובורג, התנגד המלך למדיניות האנטישמית, והתעמת עם הכובשים. שחרור היהודים, בעשרה במאוס 1944, נודע בבולגריה כ"נס של העם היהודי".⁵² רחל בסן: מספרת:

גרנו בבית פרטי בן שלוש קומות עם חצר גדולה, גינה מטופחת ועצי פרי, ברחוב המרכזי של סליוון. מול ביתנו היה בית-ספר לבנות. הגרמנים מיקמו בו את מפקדתם בעיר. חזית ביתנו פנתה למפקדה. בשער ניצבו דרך קבע שני חיילים. בחצר הייתה מזרקה גדולה ויפה, וחיילים גרמניים התפשטו חצי גוף עירום והתרחצו. הם הקפידו מאוד על נקיונם. בחורף נהגתי להסתובב ביניהם, ולשאול האם לא קר להם. הם קראו לי "בבה".

יום אחד קיבלנו פקודה לצאת לנקודת האיסוף ולנסוע לאושוויץ. היהודים ידעו שפקודה כזו עלולה להגיע, והתכוננו לקראתה. לי ולאחותי, שמחה, הכינו ההורים בעוד מועד תיק עם בגדים. ארזנו את חפצינו, ההורים מסרו את מפתח הבית לשכנים, והלכנו לנקודת האיסוף בבית-הספר. בנקודת האיסוף הפרידו הגרמנים את ההורים מהילדים, כשלתע הגיעה הוראה שנשארים, וסבתא של חברתי, שעמדה בקצה הרחוב, צעקה: "אנחנו נשארים, אנחנו נשארים...".

לאחר שהרוסים כבשו את בולגריה המצב התדרדר. בבולגריה היו הרוסים אכזריים יותר מהגרמנים. לכן, בשנת 1949, עלה רוב יהדות בולגריה לארץ-ישראל. משפחתנו עלתה כבר בשנת 1948.

היינו בין 34 האנשים האחרונים, שקיבלו סרטיפיקטים מהאנגלים.

רפאל ורגינה בסן ובנותיהן שמחה ורחל בבולגריה (1942).

52. Martin Gilbert, The Holocaust - A History of The Jews of Europe During The Second World War. An Owl Book, New York: Henry Holt And Company, 1987, p. 547.

רחל בסן עם חברות - בכיתה י"א (1957).

משפחת בסן עלתה ארצה בתקופת מלחמת העצמאות. הם עלו בלי שום רכוש ונשלחו לבית-עולים בפרדס-חנה. רחל ואחותה נשלחו כילדות-חוץ לקיבוץ רמת-רחל מדרום לירושלים. כשגברה המלחמה, נשלחו עם כל ילדי הקיבוץ למוסד "אונים", ליד כפר-סבא. אחרי המלחמה חזרו לרמת-רחל, אך הקיבוץ

סירב להחזיק ילדי-חוץ. שמחה נשלחה לשפיה, ורחל - לבית-הספר החקלאי לבנות בעין-כרם שבירושלים. כיוון שהייתה הילדה הצעירה ביותר בבית-הספר, התגוררה בביתה של רחל ינאית בן-צבי, המנהלת. מעין-כרם עברה לשפיה, ובסופו של דבר הגיעה להדסים. רחל מספרת:

התיידדתי עם משפחת דותן, ונהגתי לעשות אצלם בייבי סיטר. היה מקרה, בהדסים, שהשאיר את רישומו עלי לכל החיים. שתי הבנות של שלום וחוה דותן היו מנויות על עיתון הילדים "הארץ שלנו". בעיתון היה מדור להתכתבות בין אספני בולים. אחד התלמידים בכיתה שלנו כתב ל"הארץ שלנו", "שמי שלום דותן, אני בן עשר, גר בהדסים ואוהב לאסוף בולים".

אחרי חודש הופיע שלום דותן בכיתה עם שני סלים מלאים במכתבים, ואמר: "לא ביררתי בכיתות אחרות מי שלח את המכתב, אבל אני יודע שאתם מסוגלים לעשות מעשה קונדס כזה. ילדים, שכתבו מכתבים, מצפים למכתב תשובה. כל אחד מכם יכתוב מכתב, שיענה על המכתבים האלה, ותשלחו את המכתבים על חשבונכם". זה היה עונש חינוכי מהסוג המעולה ביותר. מאז הערצתי אותו - תפיסתו הדיאלוגית כבשה את לבי, רגישותו לילדים המצפים למכתבים ריגשה אותי עד מאוד. גם מעשה הקונדס שלנו ביטא את האופן העמוק, שבו הפנמנו את הדיאלוג, כתחושת חיים.

י"ד. מסמכים מזויפים רשמיים

אלברט בנבניסטי נולד בסלוניקי שביוון בשנת 1940 כנצר לשתי משפחות ספרדיות עתיקות ומיוחסות: בנבניסטי מצד אביו וגטניו מצד אמו. עד מלחמת-העולם השנייה מנתה קהילת יהודי סלוניקי שבעים אלף נפש, והיא הייתה עיר ואם בישראל, בעלת מסורת עשירה ותרומה תרבותית עצומה. סלוניקי השתייכה עד סוף מלחמת-העולם הראשונה לאימפריה העותומאנית המוסלמית, שיצרה תרבות רב-אתנית ודתית פלורליסטית, שבה הקהילות השונות נהנו מאוטונומיה קהילתית.⁵³ קהילה זו, שהחוויה האנטישמית נעדרה מתודעתה הקולקטיבית, ודבר לא הכינה לצפות השמדה, נהרסה, לפיכך, במלחמה לחלוטין: בתי-הכנסת נהרסו, ספרי התורה הועלו באש, ורוב אנשיה

רחל בסן: חיים של יוזמה.

53. Benjamin Braude and Bernard Lewis, Christians And Jews In The Ottoman Empire: The Function of A Plural Society. Homes & Meier Publishers, 1982.

אלברט בנבניסטי: "טקיס ומווס".

אלברט: בר מצווה.

אביגור שחן: שרה עם מלאך המוות.

נשלחו לאושוויץ והומתו שם.

בהיות אלברט בן חצי שנה, ניצלה משפחתו בזכות אביו שקיבל הכרעה נדירה בייחודה. ראש משפחת בנבניסטי נענה להצעת שר הפנים היווני (שהופנתה לכל יהדות יוון, אך מסתבר שמעטים מהם חשו בחיוניותה, כדברי סולי אמריליו, חברתי הסלוניקאית, שאיבדה את בני משפחתה בשואה), לקבל רשמית מסמכים מזויפים, שבהם נאמר כי היא משפחה נוצרית, דבר שחייב לצאת ממרחב הקיום היהודי הקולקטיבי המרוכז בסלוניקי אל דרך חיים חשאית ואלמונית, תחת זהות נוצרית בפאתי אתונה. אלברט קיבל את השם, טקיס ומווס. המלחמה זכורה לו כתקופה נעימה, שבה התגורר עם הוריו בבית פרטי בפבר מחוץ לעיר. חווייתו העיקרית - משחקים עם חבריו בפירות דביקים של עצי פיסטוק וכעסם של הוריו על שעליהם לנקות את בגדיו. בתום מלחמת-העולם השנייה התחוללה ביוון מלחמת אזרחים איומה בין הקומוניסטים ובין הלאומיים. כדי שבנם לא ייקלע לשדה הקרב, שלחוהו הוריו להדסים. הוא הגיע אלינו בשנת 1952, והוא בן שתים-עשרה.

אלברט דיבר אז חמש שפות: יוונית, אנגלית, צרפתית, לאדינו וספרדית. להן נוספה תוך זמן קצר העברית. לדבריו, "המורים היו נהדרים. אהבתי את החיים שלי שם. אם מישהו אומר שלא נשאר לו שום דבר מהדסים, עליו ללכת לפסיכיאטר". כשנרגעו הרוחות ביוון, החזירוהו הוריו לביתם בטרם סיים את לימודיו בהדסים. כעת הוא מתגורר בצרפת, והנו יזם בעסקי תיירות.

ט"ו. "ילד, מה אתה רואה מבעד לזוגית החלון?"

אביגדור שחן, רענו מהדסים, שרד את שואת יהדות טרנסדניסטריה שבבסרביה. משורר וסופר, דוקטור לפילוסופיה ומוסמך בקבלה, מחנך, היסטוריון צבאי והיסטוריון שואת יהדות בסרביה, היסטוריון נוסע וחוקר את עשרת השבטים. סיפורו גדול מאתנו, שכן גרעינו הוא המניע הבלתי-מונע, רוחו של הילד שחן וסוד שרייתה עם מלאך המוות. על כך מספר הוא כלשונו:

"נולדתי בשנת 1934 בעיר המחוז חוטיץ בבסרביה. בהיותי כבן שנה עברו הורי להתגורר בכפר קומרוב, מרחק של כ-70 ק"מ, שם התגוררו, מאז הוקם הכפר, הורי אמי - אביה ר' מרדכי פורמן, רעייתו ליבה, חמשת בניו ושלוש בנותיו. אבי עסק במסחר וכמנהג אותם ימים, הייתה לנו גם חנות קטנה שאותה ניהלה אמי. שלוש שנים אחרי נולדה אחותי היחידה, מרים. היא הייתה לי אחות וחברה כאחת. יחד שיחקנו ויחד השתובבנו ויחד ערכנו לחתולה חתונה עם העז שלנו בחצר, אחרי שקישטנו את שניהם, אלא שהחתולה ברחה אחרי שאכלה את התקרובת והעז נותרה ללא כלה... ימינו אלה בכפר קומרוב היו המאושרים בימי גלותנו. משמלאו לי שלוש שנים הביא אותי סבי, ר' מרדכי, עטור זקן ועטוף בטליתו ל'חדר' של הכפר שהיה באחד הבתים שנשכרו לשם כך. זוכר אני בכירור איך נשא אותי סבי בחיקו ל'חדר', בין ערוגות של גזר, כשזקנו האפור מדגדג לחיי. הוא הציג אותי בפני ה'מלמד', כיבד את הילדים בסוכריות שהביא עמו, והשאיר אותי ב'חדר'. ימים אחדים לאחר-מכן, ביום שישי בשבת קודש, כאשר הגעתי ל'חדר', לא התחשק לי להיכנס. נקשתי בדלת, להוכיח לעצמי שהגעתי, ורצתי חזרה הביתה. משראתה אותי אמי, היא אצה מבוהלת לקראתי, וידיה משוחות בבצק של החלות לשבת. אני גמגמתי משהו, שאין לימודים היום ב'חדר'. עד היום מהדהדת באוזני צעקתה 'יענקל!'; זה שם אבי - קח אותו מיד ל'חדר'. אבי התקרב, הציץ בי, חיך ואמר: 'גם אני לא אהבתי ללכת ל'חדר'... שיישאר היום בבית'. מששמעה זאת אמי, אצה, רחצה ידיה, תפשה אותי בידה החזקה ובצעדים מהירים

נגררתי אחריה אחר כבוד ל'חדר', שהיה רחוק למדי מביתנו. היא פרצה פנימה כרוח סערה, וידי בתוך ידה, וקראה לעבר ה'מלמד' והתלמידים: 'בני שיקר ואמר שאין לימודים היום... 'השאירה אותי ב'חדר' והלכה. עד היום אני חש את הסומק, הרעדה הכלימה והבושה שאחזו בי שם לנוכח חברי הקטנים. אבל מאז, מעולם לא החסרתי יום לימודים, או יום עבודה, בשל מחלה או בשל פינוק. שלושים ותשע מעלות חום מעולם לא הצדיקו ולא מנעו ממני ללכת ללימודים או לעבודה.

זוכר אני את לימוד אותיות 'האלף-בית' העברי שאהבתי מרגע התוודעתי אליהם. דימיתי אותן לציפורים שקיננו בתוכי מאז ומתמיד, ולפתע השתחררו מתוכי. ועד היום אותיות עבריות מרגשות אותי ואיני יכול לעבור ליד ספר עברי מבלי שאפתחנו ואציין בו.

ביוני 1940, לאחר אולטימטום שהציבה ברית-המועצות לרומניה לפנות תוך 48 שעות את בסרביה שהייתה עד 1919 רוסית, נכנס הצבא האדום לבסרביה. כמה חבורות של חניכי והנחות תנועות השמאל הציוניות קידמו את חיילי הצבא האדום בזרי פרחים ובתשואות, מושיעים ומשחררים. קבלת פנים חמה זו לצבא האדום, גרמה שנה לאחר-מכן, ביוני 1941, כאשר שב הצבא הרומני 'המשחרר', יחד עם שותפו הצבא הגרמני, לבסרביה, לשלושה ימי הרג, רצח ואונס, שהותירו אחריהם כחמישים אלף גוויות של יהודים.

הסבא ר' מרדכי פורמן עם בני משפחתו. הנכד אביגדור מנגן בכינור.

משנכנס הצבא האדום לבסרביה והשלטון הקומוניסטי החל למשול, סגר את בתי-הספר היהודיים, שרובם ככולם לימדו עברית, ואסר כל פולחן דתי. אותם ימים, בהיותי כבן שבע, התבשרו הורי שאני ראוי להתחיל ללמוד משנה וגמרא. אך דא עקא, ה'חדר' נסגר והמלמדים שבאו מהערים חששו להגיע עוד לכפרים. או-אז, החליטה אמי שעלינו לעבור לעיר חוטין, עיר הולדתו של אבי, שם התגוררה גם אמו ואחותו וכל חבריו מילדות. אבי לא התלהב מהרעיון, אבל אמי הציקה לו שרק שם יוכל בנה 'העילוי', כפי שכינה אותי ה'מלמד', לקבל שיעורים בגמרא בבית, מבלי להתגלות לשלטונות

מרים ואביגדור שחן בדרך לארץ-ישראל.

הקומוניסטיים. אבי שלא יכול היה עוד לעמוד בפני תביעתה, נסע לחוטיץ, שכר בית ובאחד הבקרים הקרירים, כאשר היה קשה להבחין עדיין בין תכלת ללבן, עטפו הורינו אותי ואת אחותי בשמיכות והעלו אותנו על עגלתנו הרתומה לשני סוסים. יצאנו לדרך מבלי לקחת אתנו רכוש כלשהו מהבית, מפני עינא בישא של הוועד הקומוניסטי של הכפר.

הבית שאבא שכר עמד ברחוב הראשי של חוטיץ, וההמולה והרעש סביבו היו רבים. לא אהבתי את המעבר מהכפר העירה. והעיר לא קסמה לי כלל. ואכן, עוד באותו לילה העירו אותנו הורינו, עטפנו בשמיכות ואצו אתנו אל מחוץ לבית בבהלה. אותה עת עמדו כבר ברחוב המוני אנשים והם מביטים בתדהמה ב'כוכבים' נעים בשמיים, ואחרי שנעלמו לעבר הגשר שעל נהר הדנייסטר, המקשר את חוטיץ עם אוקראינה, נשמעו הדי הפצצה. כך החלה לגבינו המלחמה.

למחרת, הצקתי להורי שאני רוצה הביתה, כלומר חזרה לכפר קומרוב. משלא יכלו עוד לעמוד בהפצרותי ובבכיי, וברחוב שרתה המולה רבה, רתם אבי את הסוסים, העלה כמה חפצים על העגלה, ואחר-כך קבע שאי-אפשר לנסוע בעגלה ולכן נלך ברגל. הוא עשה זאת כדי להרגיעני וכנראה החליט לחפש מרתף כדי להסתתר. יצאנו ברגל מהבית ואבא סגר אחריו את שער העץ הכבד הנוטה להתפורר, ופסענו במורד הרחוב. רחקנו אך כברת דרך קטנה ולפנינו, במרחק של כחמישים פסיעות, פוסע אוקראיני ואסל דליי מים על כתפיו. לפתע שרק פגז. האיש עשה כמה פסיעות וראשו לא היה עוד על כתפיו... ונפל. משראינו זאת, זירזו אותנו אבי לקפוץ אל תוך בית סמוך, ומצאנו עצמנו יורדים במדרגות לתוך מרתף שהיה כבר מלא באנשים מבוהלים. דקות אחדות אחר-כך זעק מישהו שהעיר הוצתה בארבע פינותיה. אצנו החוצה, ואכן העיר חוטיץ בוערת. בתי מרכז העיר שבהם התגוררו היהודים, נבנו דבוקים זה לזה וגגותיהם מכוסים רעפי עץ (שינדל בלעז) או פח. האש אחזה בגגות קצה הרחוב והתפשטה במהירות לכל אורכו. מסוכנים מרעפי העץ היו גגות הפח. משאחזה בהם האש הם התגוללו לגלילים ונחתו כפגזים לוהטים אל הרחוב ובמי שפגעו לא שפר גורלו. אבי קרא לעברנו לרוץ אחריו ואץ לעבר ביתנו. משהגענו לבית ראיתי את אבי נאבק בשער הישן שמיאן להיפתח. לבסוף נתלה עליו, השכיבו, קפץ על העגלה שעמדה רתומה בחצר, ודרכן את הסוסים לעלות על השער. הוא יצא לרחוב ושאג לעברנו לעלות על העגלה. והעיר לוחטת ומכל פינותיה עולות להבות ותימרות עשן.

אבי הריץ את הסוסים ברחובות הלוהטים כשפחי הגגות וקורות עץ בוערים נופלים סביבנו. בתוך כך, התרוצצו ברחובות אנשים ונשים. יש שחיפשו אחר ילדיהם ויש אחר קרוביהם ויש שניסו להימלט מתופת האש. ובהם היו שקראו לעבר אבא וביקשו לעלות על העגלה ואבא הסכים, שכן אלה היו חבריו מילדות. לבסוף מצאנו עצמנו על העגלה שלושה-עשר איש ואישה וילדים, ובהם חברו של אבי, מאירקה 'הקצר' מימי ילדותו, שאשתו וילדיו נסו ימים אחדים לפני-כן אל מעבר נהר הדנייסטר, והוא נשאר, בסרבו להפקיר את חנותו הקטנה. בין העולים על העגלה היה גם חייל יהודי במדי הצבא האדום שלא הצליח להגיע לגשר כדי לעבור לאוקראינה.

אבי תמרן את העגלה בין הרחובות הכוערים ולא מצא מוצא. לבסוף, משעמדנו בפני מחסום אש ואבא לא יכול עוד לסובב את העגלה ולנוס, ציווה עלינו להחזיק חזק בדפנות. הוא קפץ מהעגלה, אחז ברסן, הצליף בסוסים ומשכם אחריו דרך מחסום האש. רחקנו מהעיר כחמישה ק"מ ועצרנו ליד בית כפרבר הנוצרים. כעבור רגעים אחדים הגיע בנם של בעלי הבית שהיו מכרים של אבי ונפטרו בינתיים, ושניהם התחבקו ופרצו בבכי על שעירם חוטיץ בוערת. האיש הזמין אותנו להתארח בבית הוריו הריק עד יעבור

זעם. להבות האש שהבקיעו את השמים מהעיר חוטיץ הבוערת האירו את השמים והאיכרים סיפרו עוד שנים לאחר-מכן שלהבות העיר הבוערת נשקפו למרחק של שלושים ק"מ ויותר.

אותו לילה לנו בבית הכפרי שחצר קטנה הקיפה אותו ובה עצי פרי צפופים. בערב משך אבי זוג מכנסיים וחולצה שלו מתוך העגלה, קרא לחייל היהודי מהצבא האדום, תקע אותם בידיו ולחש: 'היפטר ממדיך וזרוק אותם רחוק מכאן'. למחרת עלה עדיין עשן מהעיר החרבה. עמדנו סביב העגלה והתבוננו בה מתוך החצר. בשעה עשר לערך הופיע לפתע מבין העשבים שמחוץ לחצר מאירקה, רחב כתפיים ונמוך קומה, ובשל כך גם כינויו 'הקצר'. איש לא הבחין בהיעלמו. כולו נרגש משמחה סיפר שחמק מחצרנו לפנות בוקר, הלך בתוך העשבים והשתחל בין הבתים העשנים אל תוך העיר שהגרמנים כבר כבשוה ואלה מתייחסים ליהודים בחמלה וכבוד ומחלקים שוקולד וממתקים לילדי היהודים ותבע מאבא שנחזור העירה.

עמדנו סביב העגלה, וכולם תולים מבט באבי. אבי עלה בשתיקה על העגלה, משך מתוכה את מזוודתו הקטנה של מאירקה חברו, הושיט אותה לעברו ואמר: 'קח, מאירקה, ולך בעצמך, אנחנו נשארים כאן...'

אבל תגובתו של מאירקה הדהימה אותי: 'אני לא אלך לבד. לא אתן לכם להסתכן כאן. אתה הבאת אותנו לכאן ואתה תחזיר אותנו העירה... כאן אנחנו מסתכנים...'

הוויכוח התלהט בין מאירקה לאבי ועד מהרה החלו להישמע קולות של שאר האנשים שעלו על עגלתנו שלהבנתם מאירקה צודק. ואבי עומד מולם כסלע. וחוזר על המשפט: 'אתם רוצים, לכו עם מאירקה, הדרך העירה איננה ארוכה. אני ומשפחתי נשארים כאן'. ימים רבים כל-כך עברו מאז, יובל ועוד שנים... אבל אותו מעמד סביב העגלה עולה ועומד וניצב מול עיני כל-אימת שאני עומד על פרשת דרכים נסתרת. שכן לכל העומדים שם מול אבי היה ברור שהחלטה אחת תוביל למוות והאחרת לחיים. אבל איזו למוות ואיזו לחיים...?! הוויכוח הפך לקולני. או-אז, לחשה אמי לעבר אבי: 'אם כולם רוצים לחזור העירה בוא נחזור... פני אבי חוורו וכולו רעד מזעם. לבסוף לחש: "נחזור, אתם אילצתם אותי לחזור העירה... עלו על העגלה...!" והוא עצמו קפץ על העגלה ותפש במושכות. אותו רגע ממש צנחו מתוך צמרות העצים שלושה חיילים גרמניים שהיו כנראה סיור רגלי. הם היו עדים לוויכוח מבלי שנחוש בהם. הם כיוונו את נשקם לעבר אבי ואחד מהם הודיע בגרמנית אל תוך מכשיר הקשר שלו שתפס קבוצת מרגלים רוסיים שנסים לעבר הדנייסטר. אחד החיילים דחף את אבי מהעגלה ונטל המושכות, השניים האחרים ציוו עלינו ללכת אחר העגלה לעבר שדה רחב שבו התנהלה החזית. כל העניין הזה התרחש כל-כך מהר, שפסענו המומים אחרי העגלה, רועדים ומוכי אימה וחרדה. אחותי הולכת בצד אמי ואני פוסע לצד אבי ושני החיילים מאחורינו. תוך כדי ההליכה קרב החייל היהודי לאבי ולוחש על אוזנו שהוא לא זרק את מדיו אלא תחבם לתוך העגלה והם בפינה השמאלית, מאחור...

אנחנו מגיעים לחזית. שורות של חיילים גרמניים שוכבים בתוך שוחות חפורות שחפרו בחופזה וחיילי הסיור שלנו שוכבים לצדנו, לצד העגלה, ומפקדם אינו חדל לנסות ליצור קשר עם מפקדיו כדי להדריכו מה לעשות אתנו. פגזים נופלים סביבנו, ומפקד הסיור ממשיך בניסיונותיו ליצור קשר עם מפקדיו. בתוך כך מגיחה להקת מטוסי חיל האוויר של הצבא האדום. הם עטים עלינו בזעם, משחררים פצצותיהם שיוצרות מכתשים סביבנו ומכלים זעמם בצרורות שרקניים ומסתלקים. מפקד הסיור 'שלנו' מכה במכשיר הקשר שלו ושואג לתוך המכשיר. נראה שקצין המודיעין שהיה בדרכו אלינו נפגע. לאחר נחיתת הפגזים הבאה נעלמים גם חיילי הסיור 'שלנו'. התנדפו

בתיה פורמן ובנה בכורה לייבלה.

ואינם. ואנחנו נשארים תקועים בחזית כ"יחידה" בפני עצמה... שוכבים בצד העגלה והסוסים הרתומים. ומאירקה, בלעה אותו האדמה ואיננו...

חולפות השעות. על-פנינו חולפות יחידות הצבא הגרמני. מדי פעם נוחתת הפגזת פתע. או-אז הם משליכים את עצמם לדינו, מכסים ראשיהם בידיהם, מהדקים את קובעי הפלדה ואוטמים אוזניהם מאימת הרעש מחריש האוזניים של האש והעופרת הניתכים בקרבת מקום. ומשהשתרר אותו שקט מפחיד מרעש הפגזים הם אוספים כליהם, שולחים מבט משתאה לעבר העגלה והסוסים הרתומים ואצים בשורות סדורות לעבר העיר.

לפנות ערב החל לרדת גשם דק ואנחנו לבדנו בשדה הקרב שהתרוקן מלוחמיו. לפתע קרבים מאי-שם שני רוכבים, קצין גרמני בדרגת רב-סרן וחייל. הקצין עוצר ליד העגלה ושואל את אבי מה אנחנו עושים כאן. אבי פותח בהסבר שהוא היה רב סמל בצבא הרומני, ונסנו מתוך העיר הבוערת ואיננו יודעים מה לעשות כיוון שעברו כאן חיילים ואמרו לנו לעמוד פה...

'היית רב סמל ואינך יודע מה לעשות?! העלה את משפחתך, משוך במושכות והסתלק מכאן...'

אבי הדהיר את הסוסים לעבר העיר שחשכה וחורבות כבר אפפו אותה. בכניסה לרחוב שהוליך אל מרכז העיר עמד חייל, כולו רטוב, רועד בקור, ומשהבחין בעגלה עשה סימן לאבי לעצור. אבי הפנה ראשו לעברנו וקרא: 'החזיקו חזק', והשיב לחייל במעין ברכת שלום וכמסמן שהוא מתכוון להאט ומשקרב אליו הכה בסוסים, חלף על-פניו ופנה לסמטה ומשם לסמטה אחרת ולסמטה נוספת עד שהגענו לחצר של קרוב משפחה שלנו. משעמדו הסוסים בחצר קרא אבי לאוץ אחריו. ירדנו במדרגות אל מרתף שהיה מלא יהודי העיר שהתקבצו במקום ובהם... מאירקה, חברו הטוב של אבי... למחרת הופיע כרוז ברחובות העיר וציווה על היהודים להתאסף בכניין הגימנסיה העברית. שם נדחסנו מאות אל תוך הכיתות של הבניין הדרו-קומתי, והדלתות ננעלו. שעות רבות עמדנו דחוסים זה בתוך זה, גוש בשר אחד. אני מצאתי את עצמי נלחץ לתוך אדן החלון, רגלי תלויות באוויר ולפני ומתחתי חצר הגימנסיה.

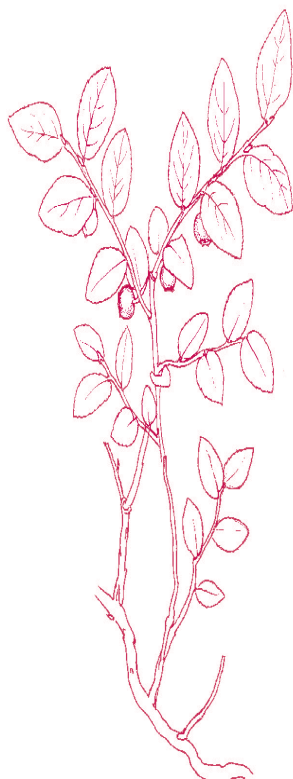
חולפות השעות ואנחנו עדיין עומדים. לפתע נפתחות הדלתות וקצין רומני מודיע שהם החליטו להעביר למקום נוח יותר את הרבנים, השוחטים ושאר 'כלי הקודש' של הקהילה ומי שרוצה יכול להצטרף אליהם. אוושה חולפת את הנעולים בחדר שהופכת עד מהרה לוויכוח ער.

כולם מבינים שקבוצה אחת לחיים והאחרת למוות. אבל מי ינחש איזו לחיים?! קולות עולים מבין האנשים שפוסקים שאיש לא יעז לפגוע ברבנים וב'כלי הקודש' ואלה חומקים מתוך החדר להצטרף אליהם.

אמי תולה מבטה באבי והוא לוחש: 'אנחנו נשארים כאן...'

לא חולפים אלא רגעים מועטים ובחצר מתחתי פוסעת קבוצה גדולה של אנשים לבושים בגדים שחורים ואתם גם בכגדים שונים, אלה שהצטרפו אליהם. מאחוריהם צועדים כמה חיילים רומנים ורוביהם על כתפיהם. והחצר מתרוקנת. לפתע מגיח אל תוך החצר אדם צעיר, כנראה. את פניו לא ראיתי אבל התפעלתי ממעיל הגשם היפה האפור שלבש ומגבעת שחורה (כמדומני) לראשו.

משהגיע לאמצע החצר עצר. עמד כשוקל מה לעשות. לפתע עשה תפנית וחזר שלושה-ארבעה צעדים לכיוון שממנו בא ושוב עמד וחזר לכיוון שבו פנו הרבנים ומלוויהם. עצר. שקל וחזר לכיוון שממנו הגיח ושוב חזר בו. הוא עומד ומתלבט. באותו רגע הגיע קצין רומני שכנראה ראה אותו מהסס. הקצין עמד מול הגבר הצעיר וכנראה

נתן לו את הברירה לבחור בעצמו את הכיוון שבו יפנה. שכן ראיתו מצביע לעבר הבניין ומעביר ידו בעצלתיים לעבר הכיוון שהלכו הרבנים. והאיש הצעיר עומד מביט לימינו ולשמאלו, שוקל ומהסס. עושה צעד לעבר הבניין ולפתע חוזר בו ופותח בריצה לעבר קבוצת 'כלי הקודש'.

קבוצה זו, קבוצת 'כלי הקודש' והנלווים אליהם, הובלו לאגם, שנקרא בפי אנשי המקום 'אגם מים מעופשים' וביידיש 'דער פולער טייך', הסמוך לעיר, ותוך שעה הוצאו כולם להורג. כל הארבעים ושניים...

מששבנו מטרנסניסטריה, ואני אז ילד כבן אחת-עשרה שנים, הלכתי עם שורדי העיר חוטיץ לאותו 'אגם מים מעופשים' שבו עמדו הגברים היהודים כשהם מתחלפים מדי פעם ביניהם, חופרים באדמת בסרביה השחורה והפורייה ומוציאים את עצמות 'כלי הקודש' והנלווים אליהם, ומעבירים אותם לבית-הקברות היהודי. בין העצמות הללו נמצאו עצמותיו של אותו גבר צעיר במעיל האפור ומגבעתו השחורה (כמדומני).

מאז ראיתו שם עומד, מתלבט, ואני אז כבן שמונה שנים, כל-אימת שאני עומד בפני החלטה קשה לעולם אינני מתלבט. אני שוקל בזהירות ומחליט מהר...

עם ערב שוחררנו מבניין הגימנסיה ועוד באותו לילה ראינו מבעד החלונות החשוכים עשרות עגלות של אוקראינים מתנהלות לאיטן אל תוך העיר. וטרם עלה השחר של יום המחרת הובהלנו לרחובות, את הזקנים העלו על העגלות כדי להקל עליהם מסעם, כך אמרו החיילים מפקדי המסע. אלה נורו כעבור שעות אחדות ביערות הסמוכים למסע. החל מסענו האינסופי, מסע העינויים לעבר טרנסניסטריה.

מבוססים בשלג הכבד ובכפור המקפיא הגענו לכפר פופיבצי, הסמוך לעיירה קופייגורוד, בטרנסניסטריה. אזור בין נהר הדנייסטר ונהר בוג, כינוי שהעניק לו היטלר עצמו. כאן יצרו השלטונות הרומניים גטאות ליהודי בסרביה, צפון בוקובינה וחלק מיהודי רומניה המקורית, הרגאט. הם אכלסו את מגורשי המסע שלנו במחסנים עזובים, ברפתות של חזירים ובבתי היהודים האוקראינים, שנרצחו או נמלטו מהכפר. בבית הריק שתפסנו היו חדר כניסה גדול, ושני חדרונים, מימין לכניסה. מאחר שהיינו הראשונים שהתנחלנו בו, בחר אבי בחדרון הראשון. בחדר הגדול היו שולחן וכמה כיסאות מעץ ומיטה גדולה בקיר שממול לדלת הכניסה. המצעים היו עדיין פרושים עליה, כסת נוצות גדולה, כר גדול ושמיכה עבה. אלה שבאו אחרינו התנחלו במיטה או על הרצפה. לרוב התנחלה במיטה הזאת משפחה שלמה. הבית היה צפוף ממגורשים. אבל כבר למחרת נפטרו שניים משוכני הבית ואחריהם פקד המוות זה אחר זה עוד ועוד, ועד שחרורנו על-ידי הצבא האדום, נפטרו בו כמאה ושמונים אישה ואיש, ילדים וזקנים. הם רעבו למוות וקפאו בכפור ובקרה, ואחרי כל צפיפות התרווח המקום, עד שבאו מגורשים אחרים, שנסו ממקומות אחרים, או כאלה שלא מצאו מקום אחר. את המתים גררו אנשי הבית מדי בוקר החוצה והניחום בשלג בפתח הבית, כיוון שלא היה אפשר לסוחבם אל הגבעה הרחוקה, שבה קברו את המתים ולא היה אפשר לחפור קבר אחים באדמה הקפואה.

עד מהרה נפטרו זה אחר זה בני המשפחה ששכבה במיטה, ובאו אחרים והשתכנו בה, ולא חלפו ימים רבים ואף אלה נגררו עם בוקר החוצה אל השלג. משרבו המתים, החליטו הנותרים בבית לספור אותם ולתת בהם סימנים כדי לזכרם. הסימנים היו בעיקר על אודות גסיסתם של ההולכים למות, ברגעיהם האחרונים, שהרי דרי הבית לא הכירו זה את זה מקודם. עיסוק זה הפך אצל בני הבית לעיקר. וחרדה הייתה אופפת אותנו משנשתכח מישהו מבין המתים בספירה, שמא זה מסר סמוי לנו שלא יהיה מי שיזכור אותנו בבוא יומנו.

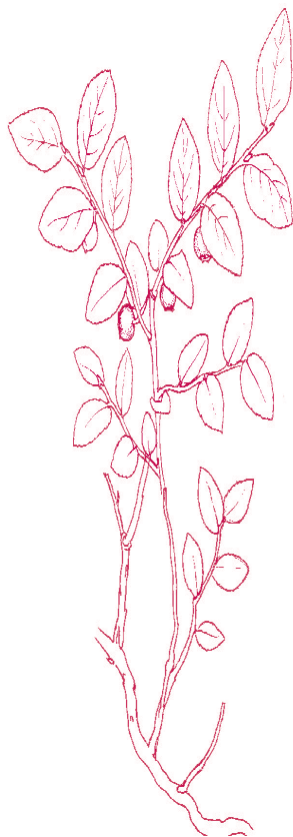
מבין המתים שמנינו ושנים רבות נשאתים בזיכרוני, עד שהיו חלק ממני ושנותי בארצות החיים לא הצליחו לטשטש את מותם ולהשכיח זכרם, עד כי גם היום אני שומע זעקתם, הייתה משפחה קטנה אחת בת שלוש נפשות.

היה זה עדיין בחורף הראשון, חודשים אחדים אחרי הגעתנו ל'בית המוות', השם שניתן לו על-ידי 'זקני הבית'. בחוץ השתוללה סופה עזה, ואנחנו כבר כילינו את כל הריהוט בשריפה בתוך הבית, להתחמם מעט. נותר רק כיסא אחד, שבו איש לא נגע ואינני יודע סוד שרידותו. היה זה, כמדומה לי, בחצות היום, כאשר לפתע נפתחה דלת הכניסה של החדר הגדול, ועם הרוח שהתפרצה פנימה, נכנסו גבר צעיר לבוש מעיל כחול יפה וחבוש מגבעת אפורה ואחריו אישה לבושה מעיל אפור מהודר ומטפחת לראשה, וכידי האישה ילדה שמנמנה, כבת שלוש. את תשומת-לבי משכו מעילה הכתום של הילדה וכובע המצחייה הקטן שלראשה. הגבר סגר מאחוריו את הדלת והשלושה עמדו וסקרו את החדר שעל רצפתו שכבו כמה גוססים, בעוד האחרים מתבוננים בכאים באדישות, ובקביעה פסקנית שלא יעברו ימים רבים וגם אלה השלושה יגיעו למצב דומה. זולת ספירת המתים שנעשתה כמעט מדי יום, שהייתה כמעט טקס ב'בית המוות', לא דיברו בבית הזה איש עם רעהו. אם משום שלא היה עוד כוח לדבר ואם משום שלא היה עוד מה לומר, שהרי הכול כבר היה צפוי והרשות למלאך המוות נתונה.

אין תמה אפוא, שגם השלושה שעמדו בפתח, לא קודמו בברכה או במילת עידוד. אחרי שסקר הגבר שוב ושוב את החדר ואת המיטה הגדולה הריקה, הצביע לעברה והאישה פסעה אחריו. איש לא מחה על שחדשים מתנחלים בה. הם התיישבו על קצה המיטה. הגבר הליט פניו בתוך ידיו ושלושתם שתקו. אחרי ישיבה ארוכה, השכיבה האישה את הילדה על המיטה ונשכבה לידה. שעות ישב הגבר הצעיר על קצה המיטה ופניו טמונים בידיו. לבסוף הרים את השמיכה, חלץ נעליו ונשכב ליד אשתו וילדתו. שלושה ימים שכבו חבוקים שלושתם במיטה הגדולה. ביום הרביעי התנער לפתע הגבר, ישב בקצה המיטה, נעל נעליו ולחש משהו על אוזנה של אשתו. 'לא, לא אל תלך...', שמענו קריאתה מתוך השמיכה שעל ראשה. 'אני חייב ללכת', אמר הגבר, 'אמכור את המגבעת ואחזור'. קם ופסע לעבר הדלת, נזהר שלא לדרוך על השוכבים לרגליו. משהגיע לדלת עצר, העביר מבט על שוכבי החדר ועל המיטה ויצא.

מתחת לחלון היחיד בחדר הגדול שכב 'הפרופסור הזקן', יהודי אוקראיני שסוד אפף את אישיותו. לא ידענו מנין בא וכיצד התגלגל אלינו. מישהו מדרי הבית שמע בסוד מיהודי מקומי, שהזקן הנו פרופסור לפסיכולוגיה בעל שם באוניברסיטה חשובה במוסקווה ובנו קצין בכיר בצבא האדום. נמוך קומה, זקנו הלבן ושער ראשו הארוך והכסוף וחיזורו פניו הוסיפו אצילות להדרת מראהו. 'הפרופסור' היה מכובד על כל דרי הבית. כולנו בבית זה, היינו בני מעמד אחד, רעבים עד עילפון, קפואים, ומכונסים בתוך עצמנו, ואף על פי כן כאשר הופנה מבט כלפיו, הייתה יראת-כבוד במבט. לעתים רחוקות זרק 'הפרופסור' משפט קצר אל חללו של החדר. והמשפט היה ביטוי של נבואה שהתגשמה, או אמרה שנשאה בחובה תבונה רבה. כששכב המת הראשון באמצע החדר, וכולנו הסבנו ראשו ממנו ובחוץ השתוללה סופה, הוא קם וגרר את הגווייה החוצה ואף טמן אותה בשלג שערם בכפות ידיו החשופות, ושב למקומו, ושתק. וכך נהג עם כל מתינו שעזבו אותנו לעולם טוב יותר מ'בית המוות'.

ועתה, משטרק הגבר הצעיר במעיל הכחול, חבוש מגבעתו היפה, את הדלת אחריו, לחש 'הפרופסור': 'הוא לא יחזור אלינו... 'כולנו שמענו זאת, מלבד אשתו ששכבה עם הגב אלינו, חובקת את בתה, מכוסה בשמיכתה עד מעבר לראשה. עד בוא הערב לא חזר האיש. גם למחרת היום לא שב. ובלילה שלאחריו זעזעה פתע

שאגה אדירה את הבית. כל צער העולם התרכז בשאגה הזאת. כמותה לא שמעתי לפניה ואחריה לא ידעתי. והאישה נשתתקה והחלה ממלמלת משהו לבתה, מחבקת ומנשקת אותה.

'התינוקת מתה', לחש 'הפרופסור' אל תוך החשכה.
כל הלילה מלמלה האישה סיפורים וחיבקה את ילדתה.
ביום הרביעי להסתלקות בעלה והאישה עדיין מלחשת לילדתה דברים בקול עייף וניחר. התרומם אט אט 'הפרופסור' בשעות הצהריים, קרב אל האישה ולחש: 'תני לי את הילדה...!'

'ילדתי ישנה ואסור להעיר אותה...!'
'הפרופסור' לא מש ממקומו. 'תני לי את הילדה...! חזר על בקשתו וקולו כולו תחינה ורחמים וצער.

'לא אתן את ילדתי... היא ישנה. אסור להעיר אותה...!'
'הפרופסור' לא מש ממקומו. ומבטינו נעוצים בו.
'לא נוה לה כאן לישון... תני לי אותה ואשכיב אותה בחוץ ויחם לה בשלג...!'
'לא אתן... לא אתן... לא אתן אותה לאיש...!'

'הפרופסור' רכן עליה והיא מגוננת על בתה. הוא שלח ידיו לילדה ומשך אותה מתוך ידיה.

'תן לי רק להיפרד ממנה... היא חיבקה את ילדתה, נישקה אותה... והוא משך אותה קלות ופנה לדלת... משנטרקה הדלת, השמיעה שאגת אימים. הסתובבה ופניה לקיר ומלמלה מילים לא ברורות...'

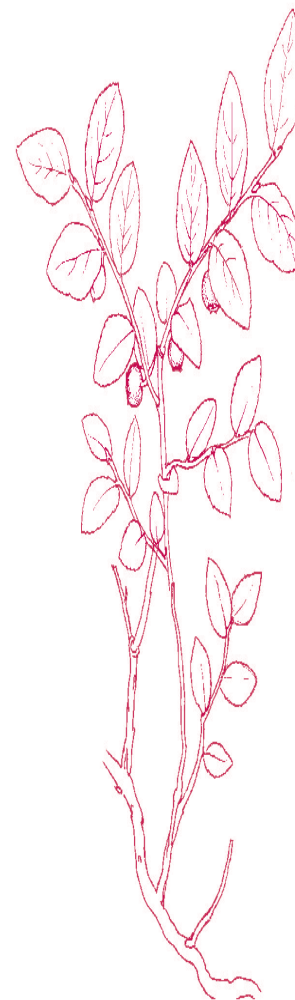
בצעדים כושלים שב 'הפרופסור' ונשכב על מקומו. בחצות הלילה, הרעידה זעקת אימים אחרונה את הבית. הפנינו מבטינו לעבר המיטה הגדולה.

'היא מתה', לחש 'הפרופסור'.

בבוקר, בשארית כוחותיו, קרב לאישה. הוא הוריד את גווייתה וסחב אותה, בין הגוססים בבית, אל מעבר לדלת והשתהה שם זמן רב. ומששב נטול כוחות אל השק שהיה משכבו מתחת לחלון, לחש, ופניו החיוורים עוטים צער וכאב ועיניו: 'השכבתי אותן חבוקות... כשיפשיר השלג גמרו לקבור אותן יחד, כפי שהנחתי אותן...!'.
בו בערב גררו שני גברים את גופת 'הפרופסור' הקפואה, אל מעבר לדלת.
מששבו, מלמלו: 'הנחנו אותו לידן...!'

באחד מערבי מארס 1944, הופיע בביתנו בפופוביץ שבטרנסניסטריה, אדם לא מוכר ורמז לנו שהוא פרטיזן, ושהצבא האדום קרב אלינו. מאז ראינו מדי פעם צבא גרמני במשאיות, נסוג אל מחוץ לכפר. באותם ימים נפוצו שמועות שהצבא הגרמני הנסוג הורג בדרכו את יהודי הגטאות. לא חלפו אלא ימים אחדים ושמועה רעה חלפה בלחישה בין בתי הגטו שלנו לאמור: 'מחר עומדת להתבצע אקציה בכפרנו'. בהלה אחזה במגורשים. אותם ימים השיג אבי זוג מגלשיים ואני נהגתי לחמוק מבעד לבתי הגטו ולגלוש. בתוך כך, פגשתי כמה נערים אוקראינים. היה זה אחרי שהנשיא רוזוולט הודיע בכלי התקשורת שאלה שיהיו מעורבים ברצח יהודים, יתנו את הדין אחרי המלחמה. והימים כבר אחרי 'ימי סטלינגרד', שם נחלו הגרמנים תבוסת מוות, והאוקראינים שלנו חזו בנסיגתם והפכו את עורם והחלו לחייך לעברנו ומדי פעם אף הושיטו פרוסת לחם, או תפוח-אדמה, להבטיח אליבי לעצמם לכשישובו הרוסים, אויביהם בנפש.

ביום שאמורה הייתה להתבצע האקציה בכפרנו, משך אותי אבי הצדה ולחש לי כדברים האלה:

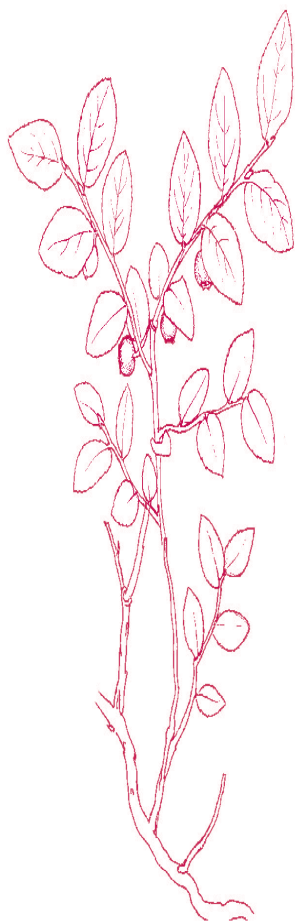
'בני, אתה כבר כמעט בן אחת-עשרה. אקציה עומדת להתבצע בגטו שלנו. לבש מעילך, קח את המגלשיים והתרחק מהמקום. וזכור, בני, אם תשמע יריות, אות הוא שמוציאים אותנו להורג. התרחק מהכפר ונוס ליער, אל הפרטיזנים... ואחרי המלחמה עשה כל שבידך להגיע לארץ-ישראל...' משראה שאני מתמהמה לעשות דברו, הגיש לי המגלשיים, חיבק אותי ודחף אותי ממנו והלאה.

הרחקתי מהכפר כמה מאות צעדים והנה חבורת הילדים האוקראינים שאתם נהגתי לגלוש הבחינה בי. הם הסתודדו ומיהרו לעברי: 'ויטיה! (כך קראו לי ברוסית) בוא נתחרה בגלישה'. 'נתחרה!' עניתי. והם כבר פנו בגלישה לעבר השדות. שמחתי שהם "מושכים" אל מחוץ לכפר. הם עצרו במדרון ואמרו: 'נראה מי יעבור את מי...' ופתחו בגלישה מהירה ואני אחריהם. המדרון מתארך והולך ולא חשתי שהם האטו ונתנו לי לעבור אותם ולפתע מצאתי עצמי מרחף באוויר מעל לתהום של ערוץ נחל רחב. כיווצתי רגלי, עצמתי עיני ונחתי בערוץ, נופל על הצד להאט נפילתי.

משהתאוששתי מעט מיששתי איברי אם שלמים הם. אותה עת עמדו חברי האוקראינים מעל לצוק, צוחקים על שהערימו עלי וקוראים לעברי קריאות גנאי. מששבעו מהשעשוע, הסתלקו. התחלתי להחליק בתוך הערוץ לחפש עלייה מתונה אל הצוק. אבל הערוץ מתעקל והולך וקירותיו תלולים ומרחקים נשמעות יללות של חיות. ואני עדיין גולש בערוץ ודמעותי קופאות על לחיי. לבסוף מצאתי עלייה מדורגת, נטלתי מגלשי בידי והתחלתי בטיפוס. אני מטפס ומחליק לאחור ושוב מטפס, וכך בשארית כוחותי. לבסוף מצאתי עצמי מעל הערוץ, אבל את הכפר אינני רואה. החושך ירד והשלג בוחק עד האופק. המשכתי לדדות במדרון המושלג והבחנתי בגיצים העולים עם עשן ארובות, ופניתי לאותו כיוון. היה זה כפרי, הכפר פופוביץ. קרבותי לכנסייה הקטנה שליך ביתנו ועצרתי לראות אם יש חיים בבית. מעולם לא ראיתי את הבית מחוצה לו, בשעת חשכה. השקט שעלה ממנו היה מפחיד. עקפתי אותו ממרחק. הוא היה אפוף חשכה כתמיד וקול לא בקע ממנו. ברגליים כושלות קרבותי לחלון. מבעד לזגוגית הקפואה לא ניתן היה לראות דבר. פניתי לדלת ופתחתיה בזהירות. כולם שוכבים בחדר הגדול כפי שהשארתי שעות אחדות לפני-כן.

כשבועיים אחרי-כן, נכנס לכפרנו הצבא האדום המשחרר. הוכינו בתדהמה בראותנו את משחררנו. היה זה גדוד רגלי של נערים. כמעט ילדים. הם 'שטפו' את הכפר ולא עצרו בו. אחריהם חלפו דרך כפרינו משאיות עמוסות חיילים בוגרים, בדרכם לעבר קופייגורוד ומשם למוגילב שעל הדניסטר. ימים אחדים אחרי השחרור נוסד ועד קומוניסטי בכפר שקרא לכל הגברים להתגייס. וגם אבי במגויסים. משהתאספו בכיכר הכפר, הופיעה תזמורת, המתגייסים הסתדרו בשלשות, התזמורת לפנייהם, והחלו לצעוד בטור ארוך לעבר העיירה קופייגורוד כשהנשים הולכות אחר טור הגברים, בוכות ומייללות ויללתן מתערבת במנגינות הצורמות של התזמורת. ואני פוסע ליד אבי, ידי בידו, ללוותו. משרחקתי מאוד מהכפר הפציר בי אבי לשוב. בכיתי וסירבתי לחזור. הוא עמד, חיבק אותי ודחף אותי קלות ממנו ולחש: 'עכשיו אתה הגבר בבית... דאג למשפחה...'

ימים אחדים לאחר-מכן, שכרה אמי עם אישה אחרת, אם לשני ילדים, תמורת בגדים שהאוקראינים חמדו, בעל עגלה שיביאנו למוגילב. היה זה בוקר אביבי, קריר עדיין. אחותי, שלושת הילדים ואמם, על העגלה, ואני ואמי פוסעים אחריה. משרחקנו צעדים אחדים מ'בית המוות', הפנתה אמי את ראשי לעבר הגבעה שמאחורי 'בית המוות' וציוותה עלי: 'עליך לספר כל שראית כאן... הבטח לי זאת...'. הבטחתי ולא ידעתי את אשר אני מבטיח, שכן ברבות הימים כיוונה הבטחתי זו את גורל חיי.

מה שכיוון את גורל חייו, הרבה מעבר למצוות אמו, הוא מה שניסינו לפתוח בו, ראשית הסיפור הבלתי-ניתן להבעה, המניע הבלתי-מונע, רוחו של הילד אביגדור וסוד שרייתה עם מלאך המוות. זירת הקרב הרוחני הזה היתה השהות ב'בית המוות' בטרנסניסטריה, שבה פעולת רוחו של שחן אפשרה לו להיפגש בדיאלוג משמעותי עם ה'פרופסור', שעיצב את חייו. ומוסיף אביגדור:

'בהיותי שם הייתי ילד בן שמונה-תשע, ילד זקן, מבוגר מבחינה נפשית. שנה-שנתיים לפני-כן כבר למדתי חומש ורש"י וקצת משנה - לא באתי בור ועם הארץ, ופתאום פגשתי 'פרופסור'.

תמיד נטייתי להתבודדות ולשגות בחלומותי. ומאז ראיתי לראשונה הערצתיו הערצה רבה - על קשר המוות שבינינו, דרי 'בית המוות'. אתנו ב'בית' שהה אדם שהתלחשו מאחורי גבו, שהיו אתו שלושה ק"ג זהב. האיש הוא במקורו מטשרנוביץ, ונסע לארה"ב ועשה כסף רב וחזר לטשרנוביץ לשאת אישה והביא עמו את כל רכושו בזהב, ותפשה אותו המלחמה. במסע העינויים איבד את כל יקיריו, וכל מה שהיה לו היה הזהב, אך הזהב איבד את כל ערכו בטרנסניסטריה, כי בעיני האוקראינים המקומיים לא היה שווה יותר מן הנחושת הצהובה שלהם. ידענו כולנו שיש לו זהב, והוא גסס. הוא אמר: 'אל תחכו למותי כדי לקחת את זהבי, זרקתי את הזהב לנהר, כי לא יכולתי לקנות בזהב אפילו ארוחה אחת', ומת. האיש הזה לא היה נערץ למרות הזהב, ולעומת זאת, על הפרופסור הסתכלו בהערצה כעל אישיות מיוחדת - כי תפש יוזמה ומנהיגות בכל מקרה קשה לנוכח המוות. במשפט אחד היה אומר מה שמישהו אחר היה יכול לומר בשיחה של שעה. היתה לו טביעת עין לגבי אנשים, והוא הבין את המציאות נכונה.

כשאמר: 'הוא לא יחזור' - בהתייחסות לאבי המשפחה הקטנה בת שלוש הנפשות - היה היחיד שראה באותו רגע את המצב לאשורו, וכך לגבי כולם. בכל הבית נשאר כיסא אחד לא מפורק, ואני כילד קטן הייתי עומד על הכיסא ומתבונן בצורות הגיאומטריות הכל-כך יפות של גבישי הקרח על זגוגיות החלון. ימים שלמים, שש שבע שעות ברציפות, משחק במשחקי דמיון, הופך את הצבע הלבן לצהוב, מדמיין שאני אחד מחייליו של דוד המלך בבריחתו משאול, מתאמן בחרב ובחנית, מדמה את מסלול עשרת השבטים. והפרופסור השוכב על השק רואה ילד עומד ומסתכל ושואל אותי: 'ילד, מה אתה רואה בזכוכית?' - ואני עונה: 'את שאול המלך ועשרת השבטים...' ואז הוא אומר לי: 'בוא ואלמד

משפחת שחן ב-1922.

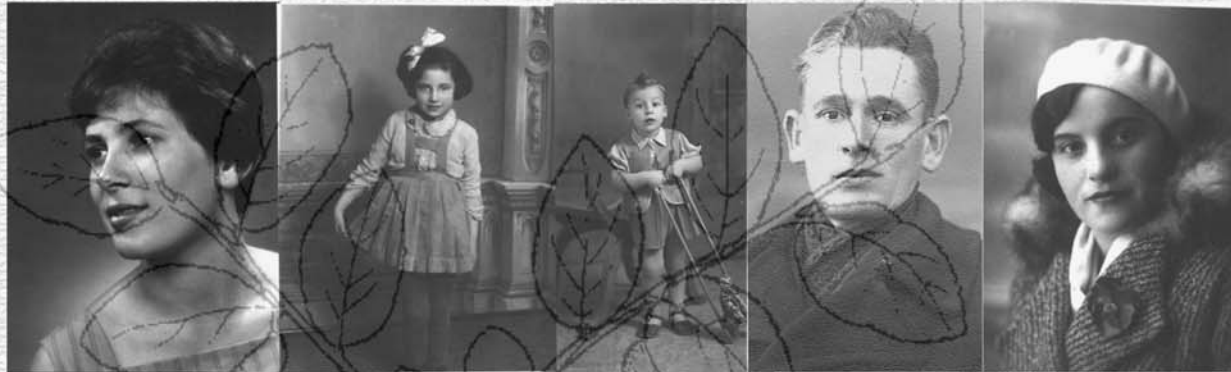

אביגדור במדי חייל רוסי ברומניה.

אותך משהו". היתה ערימת ניירות בכניסה, והוא אומר, 'תביא כמה ניירות', והוא מושיב אותי, הפרופסור, שהיה גם אחד הגרפולוגים הדגולים בעולם, לצד היותו, כנראה, פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטת מוסקוה. הבאתי לו דפים, והוא אמר: 'לכל אדם יש כתב-יד שונה, כי אופיו שונה, ובכל מחווה מובעות כל צורות תכונותיו, את הביטוי שישנו במחוות הכתב אני יכול ללמד אותך'. לימים, כשהייתי יוצא למילואים, אנשים היו נאבקים לצאת באותו מועד אתי כדי שאקרא את כתבי-היד שלהם, והייתי מפענח ואומר להם את היסקי. אני משרטט את האופי, ואני יכול לאבחן את האזור המדויק שבו נמצאת מחלה בגוף החולה. פעם נפטר אביה של חברתי והיא ביקשה שאבוא אל ביתה ואפענח כתב-יד של משהו. הגעתי לביתם לשעת התה של חמש, טקס של רוגע שהיה מקובל באותם ימים. ישב שם זוג מבוגר, האיש היה לבוש יפה, בחליפה ועניבה, לא ממעמד החלוצים. אני לא ידעתי שהסצינה הייתה מבוזבת. פענחתי את כתב-היד שהניחו בפני. אמרתי שלאיש בעל כתב-היד יש גידול בראשו. הגבר בחליפה שאל אותי מספר פעמים אם אני בטוח, ואמרתי שאני מוכן להתערב על כך. בחדר השתררו דממה ומבוכה ובקושי יצאתי משם. התברר, שבעל כתב-היד היה אביה של חברתי שמת מגידול בראשו, ובעל החליפה בחדר היה רופאו וידיד אישי של המשפחה, שלא אבחן את הגידול בזמן. הייתה לי פעם חברה שעבדה אצל גרפולוג, ד"ר מגרמניה. היא הייתה מדפיסה את מה שהיה מפענח. היא הביאה אותי אליו ואני פענחתי קצרות את מה שהוא פענח בשלושה עמודים. הוא אמר לי: 'בוא נהיה שותפים'. לימים הייתי מנהל בית-מדרש במקסיקו והייתי מרצה לקבלה, והיתה שם מרצה לפסיכולוגיה שהציעה לי דוקטורט כמעט מידי בגרפולוגיה, ואני סירבתי. הגרפולוגיה הייתה רק היבט אחד בחיי, הגרפולוגיה של אז הייתה עמוקה ומהותית, לא כפי שהיא כיום, מקצוע טכני. הידע ש'הפרופסור' העביר לי היה מהותי והוליסטי. שיטתו הייתה שונה משיטת הגרפולוגים היום: האנשים הללו היו הרבה יותר יסודיים מהיום. פעם היו עקרונות, וכשלמדת את העקרונות - יכולת להשליך אותם. הוא לימד אותי את העקרונות, ובהשפעתו, מאוחר יותר, בגיל שש-עשרה, הייתי לפרוידיסט. עד היום יש לי תחושות מקדימות אינטואיטיביות לגבי אנשים. אם אני זקוק לבקש ממישהו משהו, ואני מחייג אליו בטלפון, אני יודע דברים על-פי ההיסוס בחיג, על-פי טעויות חיג חוזרות על עצמן, כתחושה מקדימה של שלילה מצד האדם. השפעת הפרופסור עלי היתה עצומה: התנהגותו היתה שלוה, הוא היה טהור ולכן, אמר דברים בקצרה שמאוד הרשימו אותי: 'אתה רואה אנשים, הנה אחד קל דעת... פה מתים - אנשים הולכים למות, ופה הוא מקים אנשים לתחייה לנגד עיני. השפעתו של ה"פרופסור" עלי היתה אינטואיטיבית ורוחנית והוא מאוד כיבד אותי כילד. לימים חשבתי שאולי ראה בי את ממשכו. הוא היה אומר: 'בוא ואלמד אותך, וכשאתה תצא מפה ... (הוא היה עדין ולא רצה לעשות לי דמורליזציה, אז אמר "אתם תצאו") יהיה לך מקצוע בחיים'. הוא השפיע עלי בצורה אדירה. היה בו יופי, אצילות, עדינות. הוא דיבר אתך פנים אל פנים. וכך אני דיברתי עם תלמידי. ממנו קיבלתי זאת. אמי ציוותה עלי לכתוב, אך הוא הניע אותי רוחנית ושינה את אישיותי: מטבעי אני רותח ומתלהב והוא הנחיל לי את היכולת להסוות את המזג הרוחני שלי. ה"פרופסור" היה אדם בלתי-רגיל. אני הולך לכתוב ספר שיספר את סיפור גסיסתו ומותו, ואיך אני יודע שנשמתו עלתה לירושלים. הרבה מאוד שנים אני מתהלך עם הסיפור הזה, הלא כתוב עדיין".

"החוכמה מאין תימצא?" שואל מחבר ספר איוב ולנו אין תשובה. אך ודאי עלינו כי חוכמתו של הילד שחן התגבשה במשחקיו הלוגותירפיים-היונגיאניים, במסעותיו הפנימיים תוך התבוננות בגבישי הקרח בזוגיות החלון, מעבר להישג יד המוות. במהלך

על מה חלמנו

חיי הצטלבו נתיבי עם נתיבותיו של שחן פעמים אחדות: בהדסים, בצבא, באקדמיה ובכתיבת ספר זה. שחן גילם עבורי את חוכמת הדורות של היהדות ואת המסתורין שבה, מסתורין שהציונות ובייחוד הצבריות התאמצו לדחות מן השיח התרבותי. ביקשתי ליטול משחן קורטוב מן החוכמה ומן המסתורין, בשאיפה להתחבר בחזרה ליהדות. הוא העניק לי את תוכו בנפש חפצה. אבל לא הייתי מסוגל לעכל מה שהוא היה מוכן להעניק ללא תמורה. רק כשיצאתי יחד עם גרעון למסע אל נפש בני דורי ואילן היוחסין שלו, הבנתי משהו מן החוכמה של שחן. חוכמה ששחן מציע באיטיותו, לכאורה, שהרי החיפזון הוא מן השטן. שחן היה המרואיין הראשון של המחקר לספר זה. ישבנו זה מול זה בחדר עבודתי והוא הדהים אותי בפרטי סיפורו ובתובנותיו. מה שקלטנו ממנו, ובאמצעותו מה שקלטנו מן "הפרופסור", אפשרו לנו להבין את המופע החינוכי הגדול של הדסים, שהוא גדול עלינו, ודי לנו אם נשכיל לתפוס את זנב האריה. את השאר יעשו אחרים.